CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

[illegible]

Coll. No. 834

Title Bhagavata 3rd sk.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 834 Subject: Puranic lit.

Title: Bhāgavata 3rd sk.

Author: - Scribe: -

Date of the work: - Date of the Ms.: V.S. 1945

Place of the work: - Place of the Ms.: -

Size: 9·3" by 5·5" Extent: 102 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks: —

तृतियस्कंधपत्र१०२

भा॰मू॰३ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीशुक उ॰॥ एवमेतत्पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान्किल॥
१ क्षत्त्रा वनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत्॥१॥ यद्वा अयं मंत्रकृद्वो भगवान
खिलेश्वरः॥ पौरवेंद्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतं॥२॥ राजोवाच॥ कुत्र
क्षत्तुर्भगवता मैत्रेयेणास संगमः॥ कदा वा सह संवाद एतद्वर्णय नः प्रभो॥
॥३॥ न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मनः॥ तस्मिन्वरीयसि प्रश्नः सा
धुवादोपबृंहितः॥४॥ सूत उ॰॥ स एवमृषिवर्योयं पृष्टो राज्ञा परीक्षिता॥ ॥श्री॥
प्रत्याह तं सुबहुवित्प्रीतात्मा श्रूयतामिति॥५॥ श्रीशुक उ॰॥ यदा तु राजा
स्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः॥ भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान्वि
बंधून्प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह॥६॥ यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशा

ऊचकुंकुमानि १

वमर्शं सुतकर्म गर्ह्यं॥ न वारयामास नृपः स्नुषायाः स्वास्रैर्हरंत्याः॥७॥ द्यूते त्वधर्मे
ण जितस्य साधोः सत्यावलंबस्य वनागतस्य॥ न याचतोऽदात्समयेन दायं तमो
३ पा जुषाणो यदजातशत्रोः॥८॥ यदा च पार्थप्रहितः सभायां जगद्गुरुर्यानि जगाद कृ
ष्णः॥ न तानि पुंसाममृतायनानि राजोरु मेने क्षतपुण्यलेशः॥९॥ यदोपहूतो भव
नं प्रविष्टो मंत्राय पृष्टः किल पूर्वजेन॥ अथाह तन्मंत्रदृशां वरीयान् यन्मंत्रिणो वैदु
रिकं वदंति॥१०॥ अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं तितिक्षतो दुर्विषहं तवागः॥ सहा
नुजो यत्र वृकोदराहिः श्वसन् रुषा यत्त्वमलं बिभेषि॥११॥ पार्थांस्तु देवो भगवान्मु
कुंदो गृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः॥ आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो विनिर्जिताशे
षनृदेवदेवः॥१२॥ स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते गृहान्प्रविष्टो यमपत्यमत्या॥

बा॰ रू॰ टी॰ पुष्पासिद्धस्याद्धिमुखागतश्रीस्स जाम्बुचैनं कुलकोशलाय ॥१३॥ इत्यूचिवांसं तत्र
॥२॥ सुयोधनेन प्रवृत्तकोपस्फुरिताधरेण ॥ असत्कृतः सस्मृहलायुधशीलःद्वेत्तासकर्ता
भुजसौवल्लेन ॥१४॥ कएनमन्त्रोपजुहावजिल्लं दास्याःसुतं यद्बलिनेव पुष्पः ॥
तस्मिन्प्रतीपः परत्वत्यआस्ते निवीस्यता मा स्तु पुरान्श्मशानः ॥१५॥ स इत्थमत्युग्र
णा कर्णीबाणे वहिः पुरीममेसुतारितो पि ॥ स्वयं धनुर्धारि निधायमायांगतव्यथो ॥२॥
ऽयादुरुमानयानः ॥१६॥ स निर्गतः कौरवपुण्यलक्ष्मीगजाह्वयात्तीर्थपिदः पदानि ॥
अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयेव व्यस्थाधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः ॥१७॥ पुरेषु पु
ण्यापवनात्द्विजेन्द्रपंक्तात्येषु स्वरिस्वरस्तु ॥ अनन्तलिंगैः समलंकृते षुचचार
तीर्थयितनेद्य नन्यः ॥१८॥ गोपर्यटन्सेव्य विविक्तदृष्टिः स दारुकतोऽथ रायनोव

नि॰
धूतः ॥ अलक्षितःस्वैरचधूतवेषो व्रतार्थचेरेरुरितोषणानि ॥१९॥ इत्थं भ्रमन्नूमी
रतमेव वर्षकालं नयावन्तनान्मासं ॥ तावच्छरासहितिमे कच्चकामे कातप
त्रामजितेन पार्थः ॥२०॥ तत्राथस्तुआवसुरुक्षितिं नवेयथावेलुजवबद्धि संश्रयं ॥ सं
स्पर्द्धयादग्धमथानुशोचन्सरस्वतीं प्रत्यगियाय तत्र हंसी ॥२१॥ तस्यांत्रितस्यो शन
सोमनोश्वपृथोरथाग्नेरसितस्यवायोः ॥ तीर्थेषु दासस्यगतोगुरुस्यययष्टुर्द्धदेवस्य
स्कन्दाशिवेवा ॥२२॥ अन्यान्विचरन्द्विजदेवदेवतानिनानायतना निविष्टाः ॥ प्रसं
गमुख्यान्वितमंदिराणि यद्दर्शनात्स्वलमनुस्मरंति ॥२३॥ न तस्वलतिवृत्तसुराद्रि
महर्द्धिसौवीरमत्स्यतकुरुजांगलांश्च ॥ कालेन यावद्यमुनामुपेत्य तत्रोर्द्धवं गागव
तं ददर्श ॥२४॥ स वसुदेवानुचरं प्रशान्तं हदस्पतेः प्राप्तनयेप्रनीतं ॥ आलिंग्य गाढं

१॥

भा॰पू॰

॥३॥ त्रणायेन नष्टस्वानामपृच्छद्भगवान्प्रजानां॥२५॥ कच्चित्पुराणौ पुरुषोस्वनाम्न्यपा सानु
हृतो किलावतीर्णौ॥ आसात उर्व्याः कुशलं विधाय नरनारायणौ कुशलं स्वगेहे॥२६॥
कच्चित्कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमंगशौरिः॥ यो वै स्वसृणां पितृवद्द
दाति वरान्वदान्यो वरतर्पणेन॥२७॥ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखं ॥३॥
मंगवीरः॥ यं रुक्मिणी भगवतोभिलेभे आराध्य विप्रान्स्मरमादिसर्गे॥२८॥ कच्चित्सु
खं सात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपः स आस्ते॥ यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रोन्
पासनाशां परिहृत्य दूरात्॥२९॥ कच्चिद्धरेः सौम्यसुतः सदृक्ष आस्ते ग्रणी रथिनां
साधुसांबः॥ असूत यं जांबुवती व्रताढ्या देवं गुहं योंबिकया धृतोग्रे॥३०॥ क्षेमं स
कच्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः॥ लेभेंजसाधोक्षजसेवयायो

गु

गतिं तदीयां यदुभिर्दुरापां॥३१॥ कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगव
त्प्रपन्नः॥ यः कृष्णपादांकितमार्गपांशुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः॥३२॥ कच्चिच्छि
वं देवकभोजपुत्र्याः विष्णुप्रजाया इव देवमातुः॥ या वै स्वगर्भेण दधार देवं त्र
यी यथा यज्ञवितानमर्थं॥३३॥ अपिस्विदास्ते भगवान्सुखं वो यः सात्वतां काम
दुघो निरुद्धः॥ यमामनंति स्म हि शब्दयोनिं मनोमयं सत्वतुरीयतत्वं॥३४॥ अ
पिस्विदन्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्या समनुव्रता ये॥ हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्ण
गदादयः स्वस्ति चरंति सौम्य॥३५॥ अपिस्विदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः
परिपालितस्ते॥ दुर्योधनोतप्यत यत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्यां॥
॥३६॥ किं वा कृताघेष्वघमत्यमर्षी भीमो हिवद्दीर्घतमं व्यमुंचत्॥ यस्यांघ्रिपा स्यां

भा॰ स्कं॰ ३ तं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रं ॥३७॥ कच्चिद्यशोधा रथयूथपानां गां
॥५॥ डीवधन्वोपरतारिरास्ते ॥ अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ।
॥३८॥ यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव ॥ रेमात उद्दाय मृधे
स्वरिक्थं परात्सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात् ॥३९॥ अहो पृथापि ध्रियतेर्भकार्थे राजर्षिव ॥४॥
र्येण विनापि तेन ॥ यस्त्वेकवीरोधिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ॥४०॥
सौम्यानुशोचे तमधःपतंतं भ्रात्रे परेताय विदुद्रुहे यः ॥ निर्यापितो येन सुहृत्स्वपुर्या
अहं स्वपुत्रान्समनुव्रतेन ॥४१॥ सोहं हरेर्मर्त्यविडंबनेन दृशो नृणां चालयतो विधा
तुः ॥ नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादाच्चरामि पश्यन्गतविस्मयोत्र ॥४२॥ नूनं नृपाणां
त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ॥ वधात्प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशोप्यु

पैक्षताघं भगवान्कुरूणां ॥४३॥ अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणा
य पुंसां ॥ नन्वन्यथा कोर्हति देहयोगं परो गुणानामुत कर्मतंत्रं ॥४४॥ तस्य प्रपन्नाखिल
लोकपानामवस्थितानामनुशासने स्वे ॥ अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य वार्त्तां सखे कीर्तय की
तीर्थकीर्त्तेः ॥४५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोद्धवसमागमो
नाम प्रथमोध्यायः ॥१॥ ॥ श्रीशुक उ॰ ॥ इति भागवतः पृष्टः क्षत्त्रा वार्त्तां प्रियाश्रयां ॥
३ प्रतिवक्तुं न चोत्सेहे औत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः ॥१॥ यः पंचहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः
॥ तन्नैच्छद्रचयन्यस्य सपर्यां बाललीलया ॥२॥ स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः
॥ पृष्टो वार्त्तां प्रतिब्रूयात्प्रभोः पादावनुस्मरन् ॥३॥ स मुहूर्त्तमभूत्तूष्णीं कृष्णांघ्रिसुधया
भृशं ॥ तीव्रेण भक्तियोगेन निमग्नः साधु निर्वृतः ॥४॥ पुलकोद्भिन्नसर्वांगो मुंचन्मीलदृशा शु

वर

भा॰स्कं॰३ वः॥ पूर्णार्थो लक्षितस्तेन प्रेमप्रसरसंप्लुतः॥५॥ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुन
॥५॥ रागतः। विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहोद्धव उत्स्मयन्॥६॥ उद्धव उवाच॥ कृष्णद्युम
णि निम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण हि। किंनु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्वहं॥७॥ दुर्भ
गो बत लोकोयं यदवो नितरामपि। ये संवसंतो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपं॥८॥ इंगित ॥५॥
ज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः। सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत॥९॥ देवस
मायया स्पृष्टा ये चान्ये दसदाश्रिताः॥ भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ॥१०॥ प्रद
र्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणां॥ आदायांतरधाद्यस्तु स्वबिंबं लोकलोचनं॥
॥११॥ यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतं। विस्मापनं स्वस्य च सौभ
गर्द्धेः परं पदं भूषणभूषणांगं॥१२॥ यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं

त्रिलोकः। कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुरर्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत॥१३॥ यस्यानुरा
गप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः। व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः
किल कृत्यशेषाः॥१४॥ स्वशांतरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा। परापरे
शो महदंशयुक्तो ह्यजोपि जातो भगवान्यथाग्निः॥१५॥ मां खेदयत्येतदजस्य जन्मविडं
बनं यद्वसुदेवगेहे। व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराद्व्यवात्सीद्यदनंतवीर्यः॥
॥१६॥ दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद्यदाह पादावभिवंद्य पित्रोः॥ तातांब कंसादुरुशंकि
तानां प्रसीदतं नोऽकृतनिष्कृतीनां॥१७॥ को वा अमुष्यांघ्रिसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशीत
पुमान्विजिघ्रन्। यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमेर्भारं कृतांतेन तिरश्चकार॥१८॥ दृष्टा
भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोपि सिद्धिः॥ यां योगिनः संस्पृहयंति सम्य

भा॰तृ॰ क्ष्णयोगेन कस्तद्विषदेसहेत॥१८॥तथैवचान्येनरलोकवीराय आहवेकृष्णमुखारविंदं

॥६॥ ॥नेत्रैःपिबंतोनयनाभिरामंपार्थास्त्रपूताःपदमापुरस्य॥१९॥स्वयंत्वसाम्यातिश

यस्त्र्यधीशः॥स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः॥बलिंहरद्भिश्चिरलोकपालैःकिरीट

कोट्येडितपादपीठः॥तत्तस्यकैंकर्यमलंभृतान्नोविग्लापयत्यंगयदुग्रसे

नं॥तिष्ठन्निषण्णंपरमेष्ठिधिष्ण्येन्यबोधयद्देवनिधारयेति॥२१॥अहोबकीयं ॥६॥

स्तनकालकूटंजिघांसयापाययदप्यसाध्वी॥लेभेगतिंधात्र्युचितांततोन्यंकंवा

दयालुंशरणंव्रजेम॥२२॥मन्येसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्ट

चित्तान्॥यसंयुगेऽचक्षततार्क्ष्यपुत्रमंसेसुनाभायुधमापतंतं॥२३॥वसुदेवस्य

देवक्यांजातोभोजेंद्रबंधने॥चिकीर्षुर्भगवानस्याःशमजेनाभियाचितः॥२४॥त

हसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः॥सएवगोधनंलक्ष्म्यानिकेतंसितगोवृषं॥चारयन्ननुगान्४

तोनंदव्रजमितःपित्राकंसाद्विबिभ्यता॥एकादशसमास्तत्रगूढार्चिःसबलो

वसत्॥२५॥परीतोवत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः॥यमुनोपवनेकूजत्

द्विजसंकुलितांघ्रिपे॥२६॥कौमारींदर्शयंश्चेष्टांप्रेक्षणीयांव्रजौकसां॥रुदन्नि

हस्वर वं॰गोपान्रणद्वेणुररीरमत्॥२८॥प्रयुक्तान्भोजराजेनमायिनःकामरूपिणः॥

लीलयाव्यनुदत्तांस्तान्बालःक्रीडनकानिव॥३०॥विपन्नान्विषपानेननि

गृह्यभुजगाधिपं॥उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयंप्रकृतिस्थितं॥३१॥अयाजयद्गो

सवेनगोपराजंद्विजोत्तमैः॥वित्तस्यचोरुभारस्यचिकीर्षन्सद्व्ययंविभुः॥३२॥वर्ष

तींद्रेव्रजःकोपाद्भग्नमानेऽतिविह्वलः॥गोत्रलीलातपत्रेणत्रातो

भद्रानुगृह्णता॥३३॥शरच्छशिकरैर्मृष्टंमानयन्रजनीमुखं॥गायन्कलपदंरेमे

तृ·स्कं·३
७ स्त्रीणां मंडनमंडनः॥२५॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदु
रोद्धवसंवादे द्वितीयोध्यायः॥२॥ ॥उद्धव उवाच॥ ततः स आगत्य पुरं स्वपि
त्रोश्चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः॥ निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं हतं व्यकर्षद्व्यसु
मोजसोर्व्यां॥१॥ सांदीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरं॥ तस्मै प्रादाद्वरं
पुत्रं मृतं पंचजनोदरात्॥२॥ समाहुता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन ब
भूषयैषां॥ गांधर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः॥३॥ ककु
द्मिनोविद्धनसो दमित्वा स्वयंवरे नाग्निजितीमुवाह॥ तद्भग्नमानानपि गृध्नतो
ज्ञाञ्जघ्नेक्षतः शस्त्रभृतः स्वशस्त्रैः॥४॥ प्रियं प्रभुः ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सु
रार्च्छद्द्युतरुं यदर्थे॥ वज्र्याद्रवत्तं सगणो रुषांधः क्रीडामृगो नूनमयं वधूनां॥ ॥७॥

॥५॥ सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसंतं दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या॥ आमंत्रितस्तत्तन
श्री याय शेषं दत्त्वा तदंतः पुरमाविवेश॥६॥ तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा
हरिमार्तबंधुं॥ उत्थाय सद्यो जगृहुः प्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः॥७॥ आसां
मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु योषितां॥ सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया॥
॥८॥ तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः॥ एकैकस्यां दश दश प्रकृ
तेर्विबुभूषया॥९॥ कालमागधशाल्वादीननीकै रुंधतः पुरं॥ अजीघन
त्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत्॥१०॥ शंबरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव
च॥ अन्यांश्च दंतवक्रादीनवधीत्कांश्च घातयत्॥११॥ अथ ते भ्रातृपुत्राणां
पक्षयोः पतितान्नृपान्॥ चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः॥१२॥ स कर्ण

३・मू・टी

॥८॥

सकर्णदुःशासनसौबलानां कुमंत्रपाकेन हतश्रियायुषां ॥ सुयोधनं सानुचरं
शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननंद पश्यन् ॥१३॥ कियान्नु वायं क्षपितोरुभारो
यद्द्रोणभीष्मार्जुनकर्णमूलैः ॥ अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते
बलं दुर्विषहं यदूनां ॥१४॥ मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदाताम्रविलो
चनानां ॥ नैषां वधोपाय इयानतोन्यो मय्युद्यतेंतर्दधते स्वयं स्म ॥१५॥ एवं संचि ॥८॥
त्य भगवान् स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजं ॥ नंदयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् ॥१६॥
उत्तरायां धृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना ॥ स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता
धृतः ॥१७॥ अयाजयद्धर्मसुतमश्व (मे) लोकवेदपथानुगः ॥ कामान्सिषेवे
मेधैस्त्रिभिर्विभुः ॥ सोऽपि क्ष्मामनुजै रक्षन् रेमे कृष्णमनुव्रतः ॥१८॥ भगवान्

पि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः ॥ कामान्सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः
॥१९॥ स्निग्धस्मितावलोकेन वाचापीयूषकल्पया ॥ चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेते
न चात्मना ॥२०॥ इमं लोकममुं चैव रमयन्सुतरां यदून् ॥ रेमे क्षणदया दत्तक्षण
स्त्रीक्षणसौहृदः ॥२१॥ तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान्बहून् ॥ गृहमेधेषु विरा योगेषु ४
गः —— समजायत ॥२२॥ दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् ॥ को विश्रंभेत
योगेन योगेश्वरमनुव्रतः ॥२३॥ पुर्यां कदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः ॥ कोपि
ता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः ॥२४॥ ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभो
जांधकादयः ॥ ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः ॥२५॥ तत्र स्नात्वा पितॄन्
देवानृषींश्चैव तदंभसा ॥ तर्पयित्वाथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः ॥२६॥

तृ॰स्कं॰ हिरण्यं रजतं शय्या वासांस्यजिनकंबलान् ।। यानं रथानिभान्कन्या धरां वृत्तीक
।।८।। रीमपि ।।२७।। अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणं ।। गोविप्रार्थासवः शूराः प्र
णेमुर्भुवि मूर्धभिः ।।२८।। ।।इति श्रीभागवते महापुराणे विदुरोद्धवसंवा
दे तृतीयोध्यायः ।। ।।उद्धव उवाच ।। अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीं
।। तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः ।।१।। तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृ ।।८।।
तचेतसां ।। निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनं ।।२।। भगवान्स्वात्ममाया
या गतिं तामवलोक्य सः ।। सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ।।३।। अहं चो
क्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह ।। बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा ।।४
अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिंदम ।। पृष्ठतोन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ।

।।५।। आद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन्दयितं पतिं ।। श्रीनिकेतं सरस्वत्यां । कृतके
तमकेतनं ।।६।। श्यामावदातं विरजं प्रशांतारुणलोचनं ।। दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं ।
पीतकौशांबरेण च ।।७।। वामऊरावधिश्रित्य दक्षिणांघ्रिसरोरुहं ।। अपाश्रिता
र्भकाश्वत्थमकृशं त्यक्तपिप्पलं ।।८।। तस्मिन्महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखः ।
लोकाननुचरन्सिद्ध आससाद यदृच्छया ।।९।। तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुंदः प्रमो
दभारानतकंधरस्य ।। आशृण्वतो मामनुरागहाससमीक्षया विश्रमयन्नुवाच ।।
श्रीभगवानुवाच ।। वेदाहमंतर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तद्दुरवापमन्यैः ।। सत्रे
पुरा विश्वसृजां वसूनां मत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ।।११।। स एष साधो चरमो
भवानामासादितस्ते मदनुग्रहो यत् ।। यन्मां नृलोकान्रह उत्सृजंतं दिष्ट्या

टं॰मू॰
१०

दध्यान्विशदानुवृत्या ॥१२॥ पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय ममादि
सर्गे ॥ ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत्सूरयो भागवतं वदंति ॥१३॥ इत्यादृतोक्तः
परमस्य पुंसः प्रतीक्षणानुग्रहभाजनोऽहं ॥ स्नेहोत्थरोमा स्खलिताक्षरस्तं
मुंचञ्छुचः प्रांजलिराबभाषे ॥१४॥ को न्वीश ते पादसरोजभाजां सुदुर्लभो
ऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह ॥ तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदांभोजनिषेवणो
त्सुकः ॥१५॥ कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य दुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनं ॥ ॥१०॥
॥ कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रमः स्वात्मन्रतेः खिद्यति धीर्विदामिह ॥१६॥
मंत्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः ॥ पृच्छेः प्रभो मुग्ध इवा
स्त१ प्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव देव ॥१७॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं प्रोवाच कस्मै

भगवान्समग्रं ॥ अपि क्षमं नो ग्रहणाय भर्तर्वदांजसा यद्वृजिनं तरेम ॥
॥१८॥ इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान्परः ॥ आदिदेशारविंदाक्ष आत्मनः
परमां स्थितिं ॥१९॥ स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥
प्रणम्य पादौ परिवृत्य देवमिहागतोऽहं विरहातुरात्मा ॥२०॥ सोऽहं तद्दर्शना
ह्लादवियोगार्त्तियुतः प्रभो ॥ गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममंडलं ॥२१॥ यत्र
नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः ॥ मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ
श्रीशुक उ० ॥ इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधं ॥ ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ता
शोकमुत्पतितं बुधः ॥२३॥ स तं महाभागवतं व्रजंतं कौरवर्षभः ॥ विश्रंभाद
भ्यभाषेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे ॥२४॥ विदुर उ० ॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं य

तृ०स्कं० दाहयोगेऽश्वर ईश्वरोस्ते॥वक्तुंभवान्नोर्हतियद्धिविष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति
११ ॥२८॥उद्धवउ०॥ननुतेतत्वसंराध्यऋषिःकौषारवोंतिके॥साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यं त्यर
लोकंजिहासता॥२९॥श्रीशुकउ०॥[illegible]॥इतिसहविदुरेणविश्वमूर्ते
र्गुणकथयासुधयाप्लुतोरुतापः॥क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितौपगविर्नि उ०४
५पयूथ शांततोऽगात्॥राजोवाच॥निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपेषुमुख्यः॥ ११
सतुकथमवसिष्टउद्धवोयद्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः॥३०॥श्रीशुकउ०॥
ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवांछितः॥संहृत्यस्वकुलंस्फीतंत्यक्ष्यन्देहमचिं
तयत्॥३१॥अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयं॥अर्हत्युद्धवएवाद्धासंप्रत्या
त्मवतांवरः॥३२॥नोद्धवोऽण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः॥अतोमद्वयुनंलोकंग्रा

हयन्निहतिष्ठतु॥३४॥एवंत्रिलोकगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना॥बदर्याश्रमम
साद्यहरिमीजेसमाधिना॥३५॥विदुरोप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमात्मनः॥क्रीडयो
पात्तदेहस्यकर्माणिश्लाघितानिच॥३६॥देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्द्धनं॥
अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनां॥३७॥आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेन
मनसेक्षितं॥ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः॥३८॥कालिंद्याःकतिभिः
सिद्धअहोभिर्भरतर्षभ॥प्रापद्यतस्वःसरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः॥३९॥ ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेउद्धवप्रयाणंनामचतुर्थोध्यायः॥ ॥श्रीशुकउ०
द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधं॥क्षत्तोपसृत्याच्युत
भावशुद्धःपप्रच्छसौशील्यगुणाभितृप्तः॥१॥विदुरउ०॥सुखायकर्माणिकरोति

३.स्कं. लोको न तैः सुखं वान्यदुपारमं वा॥ विंदेत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवा
१२ न्वदेन्नः॥२॥ जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य॥
अनुग्रहायेह चरंति नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य॥३॥ तत्साधुवर्यादिश
वर्त्म शं नः संराधितो भगवान्येन पुंसां॥ हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं स
तत्वाधिगमं पुराणं॥४॥ करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवांस्त्र्यधी
शः॥ यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते॥५॥ यथा पुनः स्वे १२
ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः॥ योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो
बहुधा यथासीत्॥६॥ क्रीडन् विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः
॥ मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतां नः सुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि॥७॥ यैस्तत्वभेदैर

धिलोकनाथो लोकानलोकान्सह लोकपालान्॥ अचीक्लृपद्यत्र हि सर्वसत्व
निकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः॥८॥ येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानां च
भिदां व्यधत्त॥ नारायणो विश्वसृडात्मयोनिरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य॥९॥ प
रावरेषां भगवन्व्रतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णं॥ अतृप्नुमः क्षुल्लसु
खावहानां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात्॥११॥ कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधाना
त्सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात्॥ यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छि
नत्ति॥११॥ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः॥ यस्मिन्नृणां ग्रा
म्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायां॥१२॥ सा श्रद्दधानस्य विवर्द्धमाना॥
विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः॥ हरेः पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्ययमाशु

तृ॰भा॰ धत्ते॥१४॥ तान्शोच्यशोच्यानविदोनुशोचेहरे:कथायांविमुखानघेन॥ क्षिणो
१३ तिदेवोनिमिषस्तुयेषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनां॥१५॥ तदस्यकौषारवशर्म
र्मदातुर्हरे:कथामेवकथासुसारं॥ उद्धृत्यपुष्पेभ्यइवार्तबंधोशिवायन:कीर्तय
तीर्थकीर्ते:॥१६॥ सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतार:प्रगृहीतशक्ति:॥ चका
रकर्माण्यतिपौरुषाणियानीश्वर:कीर्तयतानिमह्यं॥१७॥ श्रीशुकउ०॥ एवंसभ
गवान्पृष्ट:क्षत्त्राकौषारविर्मुनि:॥ पुंसांनिश्रेयसार्थायतमाहबहुमानयन्॥ १३
मैत्रेयउवाच॥ साधुपृष्टंत्वयासाधोलोकान्साध्वनुगृह्णता॥ कीर्तिंवितन्वता
लोकेआत्मनोधोक्षजात्मन:॥१८॥ नैतच्चित्रंत्वयिक्षत्तर्बादरायणवीर्य
जे॥ गृहीतोनन्यभावेनयत्त्वयाहरिरीश्वर:॥१९॥ मांडव्यशापाद्भगवान्प्रजा
तू

संयमनोयम:॥ भ्रातु:क्षेत्रेभुजिष्यायांजात:सत्यवतीसुतात्॥२०॥ भवान्भगवतोनि
त्य:संमत:सानुगस्यच॥ यस्यज्ञानोपदेशायमादिशद्भगवान्व्रजन्॥२१॥ अथते
भगवल्लीलायोगमायोपबृंहिता:॥ विश्वस्थित्युद्भवांतार्थावर्णयाम्यनुपूर्वश:॥
॥२२॥ भगवानेकआसेदमग्रआत्मात्मनांविभु:॥ आत्मेच्छानुगतावात्मानानामत्युप
लक्षित:॥२३॥ सवाएषतदाद्रष्टानापश्यद्दृश्यमेकराट्॥ मेनेऽसंतमिवात्मानं
सुप्तशक्तिरसुप्तदृक्॥२४॥ सावाएतस्यसंद्रष्टु:शक्ति:सदसदात्मिका॥ मायाना
ममहाभागययेदंनिर्ममेविभु:॥२५॥ कालवृत्त्यातुमायायांगुणमय्यामधोक्ष
ज:॥ पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान्॥२६॥ ततोभवन्महत्तत्वमव्य
क्तात्कालचोदितात्॥ विज्ञानात्मात्मदेहस्थंविश्वंव्यंजंस्तमोनुद:॥२७॥ सोप्यंश

गुणकालात्मा भगवद्दृष्टिचो गोचरः॥ आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया।
या॥२८॥ महत्तत्वाद्विकुर्वाणादहंतत्वं व्यजायत॥ कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रिय
मनोमयः॥२९॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा॥ अहंतत्वाद्विकुर्वाणा
न्मनो वैकारिकोदभूत्॥३०॥ वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यंजनं यतः॥ तैजसा
नींद्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च॥३१॥ तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिंगमा
त्मनः॥ कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः॥३२॥ नभसोनुसृतं स्पर्शं विकु
र्वन्निर्ममेऽनिलं॥ अनिलोपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः॥३३॥ ससर्ज
रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनं॥ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितं
॥ आधत्तांभो रसमयं कालमायांशयोगतः॥३४ ज्योतिषांभोनुसृष्टं हि विकु

र्वत्परवीक्षितं॥ महीं गंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः॥३५॥ भूता
नां नभआदीनां यद्यद्भव्यावरावरं॥ तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः
॥३६॥ एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिंगिनः। नानात्वात्स्वक्रियानी
शाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुं॥३७॥ देवा ऊचुः॥ नमाम ते देव पदारविंदं प्रपन्न
तापोपशमातपत्रं। यन्मूलकेता ऋषयोंजसोरुसंसारदुःखं बहिरुत्क्षिपंति
॥३८॥ धातर्यदस्मिन्भव ईश जीवास्तापत्रयेणाभिहता न शर्म॥ आत्मन्ल
भंते भगवंस्तवांघ्रिछायां सविद्यामत आश्रयेम॥३९॥ मार्गंति यत्ते मुखपद्मनी
डैश्छंदःसुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते॥ यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदंपदं तीर्थपदः
प्रपन्नाः॥४०॥ यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदये विधाय॥ ज्ञानेन

ट॰मू॰ वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेंघ्रिसरोजपीठं ॥४१॥ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमा
२५ र्थे कृतावतारस्य पदांबुजं ते ॥ व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्व
पुंसां ॥४२॥ यत्सानुबंधेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणां ॥ पुंसां सु
दूरं वसतोपि पुर्य्यां भजेम तत्ते भगवन् पदाब्जं ॥४३॥ तान् वै ह्यसद्वृत्तिभि
रक्षिभिर्ये पराहृतांतर्मनसः परेश ॥ अथो न पश्यंत्युरुगाय नूनं ये ते पदन्या २५
ने सविलासलक्ष्म्याः ॥४४॥ पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाश
याये ॥ वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथांजसान्वीयुरकुंठधिष्ण्यं ॥ तथापरे
चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठां ॥ त्वामेव धीराः पुरुषं विशंति
तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ॥४६॥ तत्ते वयं लोकसिसृक्षयाद्य त्वयानुसृष्टा

स्त्रिभिरात्मभिः स्म ॥ सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवे
ते ॥४७॥ यावद्बलिं तेऽज हराम काले यथा वयं चान्नमदाम यत्र ॥ यथोभयेषां
त इमे हि लोका बलिं हरंतोन्नमदंत्यनूहाः ॥४८॥ त्वं नः सुराणामसि सान्व
यानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ॥ त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां म४
कविमादधेजः ॥४९॥ ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन् करवाम किं
ते ॥ त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणां ॥५०॥ ॥
॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे पंचमोध्यायः ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः ॥ प्रसुप्त
लोकतंत्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः ॥१॥ कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरु

ट॰मू॰ क्रमः॥ त्रयोविंशति तत्वानां गणं युगपदाविशत्॥२॥ सोनुप्रविष्टो भग
१६ वान्चेष्टारूपेण तं गणं॥ भिन्नं संयोजयामास प्रसुप्तं कर्म बोधयन्॥३॥
प्रबुद्धकर्मा बोधेन त्रयोविंशतिको गणः॥ प्रेरितोजनयत्स्वाभिर्मात्राभि
रधिपूरुषं॥४॥ परेण विशता स्वस्मिन्मात्रया विश्वसृग्गणः॥ चुक्षोभान्योन्य
मासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः॥५॥ हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्स
रान्॥ आंडकोश उवासाप्सु सर्वसत्वोपबृंहितः॥६॥ स वै विश्वसृजां गर्भो
दैवकर्मात्मशक्तिमान्॥ विबभाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा॥७॥ १६
एवं ह्यशेषसत्वानामात्मांशः परमात्मनः॥ आद्योवतारो यत्रासौ भूतग्रा
मो विभाव्यते॥८॥ साध्यात्मः साधिभूतश्च साधिदैवश्च इति त्रिधा॥१०

विराट् प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च॥९॥ स्मरन्विश्वसृजामीशो विज्ञापित
मधोक्षजः॥ विराजमतपस्वेन तेजसैषां विवृत्तये॥१०॥ अथ तस्याभितप्तस्य
कति चायतनानि ह॥ निरभिद्यंत देवानां तानि मे गदतः शृणु॥११॥ तस्याग्निरा ग३
स्यं निर्भिन्नं लोकपालो विशत्पदं॥ वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययासौ॥ प्रतिपद्य
ते॥१२॥ निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालो विशत्पदं॥ वाचा स्वांशेन वक्तव्यंय ईरे॰५
यासौ प्रतिपद्यते॥१३॥ विनिर्भिन्ने ऽश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदं॥ घ्राणे
नांशेन गंधस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत्॥१४॥ निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालो वि
शद्विभोः॥ चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत्॥१५॥ निर्भिन्नान्यस्य न्यर
छिन्नेषु चर्माणि लोकपालोनिलो विशत्॥ प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते॥

ऐ.भू. कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ॥ श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं ये
२७ न प्रपद्यते ॥१७॥ त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः । अंशेन रोमभिः
कंडूयें रसौ प्रतिपद्यते ॥१८॥ मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् ॥ रेतसां
शेन येनासावानंदं प्रतिपद्यते ॥१९॥ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आवि
शत् । पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते ॥२०॥ हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविंद्रः स्व ७
र्पतिराविशत् ॥ वार्त्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते ॥२१॥ पादावस्य विनिर्भि
न्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् ॥ गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते ॥२२॥ बुद्धिं चा
स्य विनिर्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत् ॥ बोधेनांशेन बोधस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवे
त् ॥२३॥ हृदयं चास्य निर्भिन्नं चंद्रमा धिष्ण्यमाविशत् ॥ मनसांशेन येनासौ विक्रि

विज्ञानं२

यां प्रतिपद्यते ॥२४॥ आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानो विशत्पदं ॥ कर्मणांशेन
येनासौ कर्त्तव्यं प्रतिपद्यते ॥२५॥ सत्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान्धिष्ण्यमुपाविशत्
॥ चित्तेनांशेन येनासौ चैतन्यं प्रतिपद्यते ॥२६॥ शीर्ष्णोस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदप
द्यत ॥ गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयंते सुरादयः ॥२७॥ आत्यंतिकेन सत्वेन दिवं देवाः प्र
पेदिरे ॥ धरां रजःस्वभावेन पणयो ये च तानु ॥२८॥ तार्त्तीयेन स्वभावेन भगवन्ना
भिमाश्रिताः ॥ उभयोरंतरं व्योम ये रुद्रपार्षदां गणाः ॥२९॥ मुखतोवर्त्तत ब्रह्म
पुरुषस्य कुरूद्वह ॥ यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्योभूद्ब्राह्मणो गुरुः ॥३०॥
बाहुभ्योवर्त्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः ॥ यो जातस्त्रायते वर्णान्पौरुषः कंटकक्षत
तात् ॥३१॥ विशोवर्त्तंत तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः ॥ वैश्यस्तदुद्भवो वार्त्तां नृणां य

यतेवर२

ब

भा॰मू॰ समश्नुवीत ॥३२॥ पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषा धर्मसिद्धये ॥ तस्यां जातः पु
१८ रा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ॥३३॥ एते वर्णाः स्वधर्मेण यजंति स्वगुरुं हरिं ॥ श्र
द्धयात्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः ॥३४॥ एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्म
रूपिणः ॥ कः श्रद्दध्यादुपाकर्तुं योगमायाबलोदयं ॥३५॥ अथापि कीर्तयाम्यं
ग यथामति यथाश्रुतं ॥ हरेः कीर्तिं स्वां सत्कर्तुं गिरमन्याभिधासतीं ॥३६॥ एकां
तलाभं वचसो नु पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ॥ श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृ १८
तायां कथासुधायामुपसंप्रयोगं ॥३७॥ आत्मनोवसितो वत्स महिमा कविना
दिना ॥ संवत्सरसहस्रांते धिया योगविपक्वया ॥३८॥ अतो भगवतो माया मा
यिनामपि मोहिनी ॥ यत्स्वयं चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ॥३९॥ यतो प्रा

अहं चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ॥ ॥
प्य निवर्तंते वाचो पि मनसा सह ॥ ॥
इति श्री भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे षष्ठो ध्यायः ॥
श्रीशुक उ॰ ॥ एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः ॥ प्रीणयन्निव भारत्या विदु
रः प्रत्यभाषत ॥१॥ विदुर उवाच ॥ ब्रह्मन्कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः
॥ लीलया वापि युज्येरन् निर्गुणस्य क्रियागुणाः ॥२॥ क्रीडायामुद्यमोर्भस्य
कामश्चिक्रीडिषान्यतः ॥ स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदान्यतः ॥३॥ असाक्षीद्
भगवान्विश्वं गुणमय्यात्ममायया ॥ तयासंस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यपिधास्य
ति ॥४॥ देशतः कालतो योसाववस्थातः स्वतोन्यतः ॥ अविलुप्तावबोधात्मा
स युज्येताजया कथं ॥५॥ भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ॥ अमुष्य दुर्भ
गत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ॥६॥ एतस्मिन्मे मनो विद्वन् खिद्यतेज्ञानसंकटे ॥

द्वि

तृ॰ भू॰ तन्नः पराणुद विभो दृ विभौ कश्मलं मानसं महत् ॥७॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थं
२९ संचोदितः क्षत्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनिः ॥ प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्म
यः ॥८॥ मैत्रेय उवाच ॥ सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ॥ ईश्वरस्य विमु
क्तस्य कार्पण्यमुत बंधनं ॥९॥ यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः ॥ प्रतीय
त उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकं ॥१०॥ यथा जले चंद्रमसः कंपादिस्तत्कृतो गुणः ॥ २९
दृश्यतेसन्नपि द्रष्टुरात्मनोनात्मनो गुणः ॥११॥ स वै निवृत्तिधर्मेण वासु
देवानुकंपया ॥ भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह ॥१२॥ यदेंद्रियोपरा
मोथ द्रष्टात्मनि परे हरौ ॥ विलीयंते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः ॥१३॥
अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः ॥ कुतः पुनस्तच्चरणा

रविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा ॥१४॥ विदुर उवाच ॥ संछिन्नः संशयो मह्यं तव सू
क्तासिना विभो ॥ उभयत्रापि भगवन्मनो मे संप्रधावति ॥१५॥ साध्वेतद्व्याहृतं
विद्वन्नात्ममायायनं हरेः ॥ आभात्यपार्थं निर्मूलं विश्वमूलं न यद्बहिः ॥१६॥ यश्च
मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः ॥ तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यंतरितो जनः
॥१७॥ अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्यापि नात्मनः ॥ तां चापि युष्मच्चरणसेवया
हं पराणुदे ॥१८॥ यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ॥ रतिरासो भवेत्तीव्रः
ना पादयोर्व्यसनार्दनः ॥१९॥ दुरापा ह्यल्पतपसः सेवा वैकुंठवर्त्मसु ॥ यत्रोप गीयते
नित्यं देवदेवो जनार्दनः ॥२०॥ सृष्ट्वाग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् ॥
॥ तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः ॥ यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्रांघ्रु

३·भा· रुवाकुके ॥ यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाराः समासते ॥ २३ ॥ यस्मिन् दशविधः प्राणः
२० सेंद्रियार्थेंद्रियस्त्रिवृतू ॥ त्वयेरितायतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः ॥ २४ ॥ यत्र पुत्रै
श्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः ॥ प्रजा विचित्राकृतय । आसन्याभिरिदं ततं ॥
॥ २५ ॥ प्रजापतीनां स पतिश्चक्लृपे कान् प्रजापतीन् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च म
नून्मन्वंतराधिपान् ॥ २५ ॥ एतेषामपि वंशांश्च वंशानुचरितानि च ॥ उपर्यधश्च २०
ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते ॥ २६ ॥ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय ॥
तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्रिणां ॥ २७ ॥ वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेद
द्विजोद्भिदां ॥ गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयं ॥ २८ ॥ सृजतः श्रीनिवा
सस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमं ॥ वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ॥ २९ ॥ ऋ

षीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणं ॥ २९ ॥ यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च
पथः प्रभो ॥ नैःकर्मस्य सांख्यस्य तंत्रं वा भगवत्स्मृतं ॥ ३० ॥ पाषंडपथवैषम्यं
प्रतिलोमनिवेशनं ॥ जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ॥ ३१ ॥ धर्मार्थका
ममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः ॥ वार्तायादंडनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ॥
॥ ३२ ॥ श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄणां सर्गमेव च ॥ ग्रहनक्षत्रताराणां कालाव
यवसंस्थितिं ॥ ३३ ॥ दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलं ॥ प्रवासस्थस्य यो
धर्मो यश्च पुंस उतापदि ॥ ३४ ॥ येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ॥ संप्र नां २
सीदति वा येषामेतदाख्याहि मेनघ ॥ ३५ ॥ अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्वि
जोत्तम ॥ अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ॥ ३६ ॥ तत्वानां भगवंस्तेषां कति

रु·भू· धाप्रतिसंक्रमः॥ तत्रेमे क उपासीरन् । क उ स्विदनुशेरते ॥३७॥ पुरुषस्य च सं
॥२१॥ स्थानं स्वरूपं वा परस्य च ॥ ज्ञानं च नैगमं यत्तद् गुरुशिष्यप्रयोजनं ॥३८॥ निमित्तानि
हि तस्येह प्रोक्तान्यनघसूरिभिः ॥ स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव च ॥
॥३९॥ एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान् हरेः कर्मविवित्सया ॥ ब्रूहि मेऽज्ञस्य मित्रत्वादज
यानुष्टचक्षुषः ॥४०॥ सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चानघ ॥ जीवाभय २१
स्य प्रदानस्य क कलां नार्हति षोडशीं ॥४१॥ श्रीशुक उ० ॥ स एवमापृष्टपुराणकल्पः कु
रुप्रधानेन मुनिप्रधानः ॥ प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां संचोदितस्तं प्रह
सन्निवाह ॥४२॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुर
मैत्रेयसंवादे सप्तमोध्यायः ॥७॥ मैत्रेय उवाच ॥ सत्सेवनीयो बत पूरुवं

शो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः ॥ बभूविथेहाजितकीर्तिमालां पदे पदे नूतन
यस्यभीक्ष्णं ॥१॥ सोहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद्गतानां विरमाय तस्य ॥ प्रव
र्तये भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः ॥२॥ आसीनमुर्व्यां भगवं
तमाद्यं संकर्षणं देवमकुंठसत्वं ॥ विवित्सवस्तत्वमतः परस्य कुमारमुख्या मु
नयोन्वपृच्छन् ॥३॥ स्वमेव धिष्ण्यं बहुमानयंतं यं वासुदेवाभिधमामनंति ॥
प्रत्यग्धृताक्षांबुजकोशमीषदुन्मीलयंतं विबुधोदयाय ॥४॥ स्वर्धुन्युदार्द्रैः
स्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानं ॥ पद्मं यदर्चंत्यहिराजकन्याः स
प्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः ॥५॥ मुहुर्गृणंतो वचसानुरागस्खलत्पदे
नास्य कृतानि तज्ज्ञाः ॥ किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणास

ट॰भू॰ २२ हस्रं ॥६॥ प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तधर्माभिरताय तेन ॥ सनत्कुमारा
य स चाह पृष्टः सांख्यायनायांग धृतव्रताय ॥७॥ सांख्यायनः पारमहंस्य
मुख्यो विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः ॥ जगाद सोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय पराशराया था
बृहस्पतेश्च ॥८॥ प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमा द्य
द्यं ॥ सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥९॥ उदाप्लुतं २२
विश्वमिदं यदासीद्यन्निद्रयामीलितदृङ्न्यमीलयत् ॥ अहीन्द्रतल्पेऽधि
शयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतौ निरीहः ॥१०॥ सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसू
क्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः ॥ उवास तस्मिन्सलिले पदे स्वे यथा
नलो दारुणि रुद्धवीर्यः ॥११॥ चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन्स्वयोदी

रितया स्वशक्त्या ॥ कालाख्ययासादितकर्मतंत्रो लोकानपीतान्ददृशे स्व
देहे ॥१२॥ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ॥
गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदेशात् ॥१३॥ स
पद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधनेन ॥ स्वरोचिषा त
त्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः ॥१४॥ तल्लोकपद्मं स
उ एव विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासं ॥ तस्मिन्स्वयं वेदमयो वि
धाता स्वयंभुवं यं स्म वदंति सोऽभूत् ॥१५॥ तस्यां स चांभोरुहकर्णिकायां
मवस्थितो लोकमपश्यमानः ॥ परिक्रमन्व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि ले
भेऽनुदिशं मुखानि ॥१६॥ तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रा

नं॰भू॰ सलीलाद्विरूढं ॥ उपाश्रितः कंजमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः ॥१७॥
२३ क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो वाब्जमनन्यदप्सु ॥ अस्ति ह्यधस्तादिह किं
चनैतदधिष्ठितं यत्र सता नु भाव्यं ॥१८॥ स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडीभि
रंतर्जलमाविवेश ॥ नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिं विचिन्वंस्तदविंदताजो
॥१९॥ तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः ॥ यो देहभा २३
जां भयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः ॥२०॥ ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्ध
कामः स्वधिष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः ॥ शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यषीददारू
ढसमाधियोगः ॥२१॥ कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेन
विरूढबोधः ॥ स्वयं तदंतर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्यत यन्न पूर्वं ॥२२॥ मृणा

लगौरायतशेषभोगपर्यंक एकं पुरुषं शयानं ॥ फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्यु
भिर भिर्हतध्वांतयुगांततोये ॥२३॥ प्रेक्षां क्षिपंतं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवेरुरुरु
क्ममूर्ध्नः ॥ रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः ॥२४॥ आया
मतो विस्तरतः स्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण ॥ विचित्रदिव्याभरणांशुकानां
कृतश्रिया पाश्रितवेषदेहं ॥२५॥ पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चतां काम
कृपया ४ दुघांघ्रिपद्मं ॥ प्रदर्शयंतं नखेंदुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रं ॥२६॥ मुखेन लोका
र्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुंडलमंडितेन ॥ शोणायितेनाधरबिंबभासा प्रत्य
र्हयंतं सुनसेन सुभ्र्वा ॥२७॥ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससा स्वलंकृतं मेख
लया नितंबे ॥ हारेण चानंतधनेन वत्स श्रीवत्सवक्षःस्थलवल्लभेन ॥२८॥ परा

तृ॰भू॰ र्धकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखं॥ अव्यक्तमूलं भुवनांघ्रिपेंद्रम
२४ हीद्रभोगैरधिवीतवल्कं॥३०॥ चराचरौको भगवन्महीध्रं बंधुंसलिलोपगूढं॥
किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भं॥३१॥ निवीतमाम्नायम
धुव्रतश्रियास्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिं॥ सूर्येंदुवाय्वग्न्यगमं त्रिधामभिः परि
क्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदं॥३२॥ तर्ह्येव तन्नाभिसरःसरोजमात्मानमंभः श्वस २४
नं वियच्च॥ ददर्श देवो जगतो विधाता नातः परंलोकविसर्गदृष्टिः॥३३॥ सकर्म
बीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदेवदृष्ट्वा॥ अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमी तृ२
ड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा॥३४॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीय
स्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे अष्टमोध्यायः॥८॥ ब्रह्मोवाच॥ ॥ज्ञातोसि

मेद्य सुचिरान्ननु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यं॥ नान्यत्वदस्ति
भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि॥१॥ रूपं यदेतद
वबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय॥ आदौ गृहीतमवतार
शतैकबीजं यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासं॥२॥ नातः परं परम यद्भवतः
स्वरूपमानंदमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः॥ पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्व
मात्मन्भूतेंद्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोस्मि॥३॥ तद्वा इदं भुवनमंगलमं
गलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानां॥ तस्मै नमो भगवतेनुविधेम
तुभ्यं योनादृतो निरयभाग्भिरसत्प्रसंगैः॥४॥ ये तु त्वदीयचरणांबुजको
शगंधं जिघ्रंति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतं॥ भक्त्या गृहीतचरणः परया च

तृ·स्कं·
२५

त ३

तेषां नापेषि नाथ हृदयांबुरुहात्स्वपुंसां ॥४॥ तावद्भयं द्रविणदेहसुहृन्नि
मित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ॥ तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्ति
मूलं यावन्न तेंघ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥५॥ दैवेन ते हतधियो भवतः प्र
संगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रियाये ॥ कुर्वंति कामसुखलेशलवाय
दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ॥७॥ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरि २५
मु मा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ॥ कामाग्निनाच्युतरुषा च
सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ॥८॥ यावत्पृथक्त्वमिदमा
त्मन इंद्रियार्थमायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् ॥ तावन्न संसृतिरसौ
प्रतिसंक्रमेत व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ॥९॥ अह्न्यापृतार्तकर
णा

णा निशि निःशयाना नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः ॥ दैवाहतार्थरच
रु२ ना ऋषयोपि देव युष्मत्प्रसंगविमुखा इह संसरंति ॥१०॥ त्वं भावयोगपरिभावि
तहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसां ॥ यद्यद्धिया त उरुगाय विभा
त वयंति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥११॥ नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारै
राराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः ॥ यत्सर्वभूतदययासदलभ्ययैको नाना
जनेष्ववहितः सुहृदंतरात्मा ॥१२॥ पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चो
ग्रतपसा व्रतचर्यया च ॥ आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियार्थो धर्मोऽर्पितः कर्हि
चिद्ध्रियते न यत्र ॥१३॥ शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिष
णाय नमः परस्मै ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं

चक्रमेश्वराय ॥१४॥ यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानि नामानि येऽसुविगमे
टी॰मू॰ २६ विवशा गृणंति ॥ ते नैकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयांत्यपावृतमृतं तमजं
प्रपद्ये ॥१५॥ यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आ
लं४ त्ममूलं ॥ भित्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय ॥
॥१६॥ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ॥
त्य यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ २६
॥१७॥ यस्माद्बिभेम्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृ
तं यत् ॥ तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यं ॥
तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सया यः ॥ रेमे नि

रस्तविषयोऽप्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥१९॥ योऽविद्ययानुप
हतोऽपि दशार्धवृत्त्या निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः ॥ अन्तर्जलेऽहिकशिपु
स्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥२०॥ यन्नाभिपद्मभवना
दहमासमीड्य लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण ॥ तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय
योगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥२१॥ सोऽयं समस्तजगतां सुहृदेक आ
नगे४ त्मा सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन ॥ तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाहं स्रक्ष्यामि
पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ ॥२२॥ एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति
गृहीतगुणावतारः ॥ तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो युंजीत कर्मशमलं च
यथा विजह्यां ॥२३॥ नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनं

द॰मू॰ तत्राक्षैः ॥ रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥२४॥
२१ सोसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनांबुरुहं विजृंभन् ॥ उत्थाय वि
श्वविजयाय च नो विषादं माध्व्या गिरापनयतात्पुरुषः पुराणः ॥२५॥ मैत्रेय उवाच ॥
स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः ॥ यावन्मनो वचः स्तुत्वा विरराम स खिन्न स्कं॰४
वत् ॥२६॥ लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः ॥ तमाहागाधया वाचा कश्मलं
शमयन्निव ॥२७॥ अथाभिप्रेतमालक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः ॥ विषण्णचेतसं तेन कल्प २१
व्यतिकरांभसा ॥२८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा वेदगर्भ गास्तंद्रीं सर्ग उद्यममावह ॥ तन्म
यापादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् ॥२९॥ भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदा
श्रयां ॥ ताभ्यामंतर्हृदि ब्रह्मँल्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ॥३०॥ तत आत्मनि लो

के च भक्तियुक्तः समाहितः ॥ द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्मनः ॥३१॥ य
दा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितं ॥ प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्म
लं ॥३२॥ यदा रहितमात्मानं भूतेंद्रियगुणाशयैः ॥ स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन्स्वारा
ज्यमृच्छति ॥३३॥ नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः ॥ नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते व
र्षीयान्मदनुग्रहः ॥३४॥ ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः ॥ यन्मनो म नो ६
यि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोपि ते ॥३५॥ ज्ञातोहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयो हि देहिनां ॥ य
मां॰३ न्मां त्वं मन्यसेयुक्तं भूतेंद्रियगुणात्मभिः ॥३६॥ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे
दर्शितोबहिः ॥ नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥३७॥ यच्चकर्थांग मत्
स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयांकितं ॥ यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः ॥३८॥ प्रीतोह

मस्तवमदं ते लोकानां विजनेछया॥ यदस्तोषीर्गुणमयं निर्गुणं मानुवर्णयन्॥३९॥

तृ॰ स्कं॰ २८ य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत्॥ तस्याशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः

॥४०॥ पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगैः समाधिना॥ राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्व

विन्मतं॥४१॥ अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्टः सन्प्रेयसामपि। अतो मयि रतिं कुर्याद्दे

हादिर्यत्कृते प्रियः॥४२॥ सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना। प्रजाः सृज

यथा पूर्वं याश्च मय्यनुशेरते॥४३॥ मैत्रेय उ०॥ तस्मा एवं जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषे २८

श्वरः॥ व्यज्येदं स्वेन रूपेण कंजनाभस्तिरोदधे॥४४॥ ॥इति श्री भागवते महा

पुराणे तृतीयस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे नवमोध्यायः॥ ॥विदुर उ०॥ अंतर्हि

ते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः॥ प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः।

ये च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम। तान्वदस्वानुपूर्व्येण छिंधि नः सर्वसं

शयान्॥२॥ सूत उवाच॥ एवं संचोदितस्तेन क्षत्त्रा कौषारवो मुनिः॥ प्रीतः प्रत्या

ह तान्प्रश्नान्हृदिस्थानपि भार्गव॥३॥ मैत्रेय उ०॥ विरंचोपि तथा चक्रे दिव्यं व

र्षशतं तपः॥ आत्मन्यात्मानमावेश्य यथा भगवानजः॥४॥ तद्विलोक्याब्ज

संभूतो वायुना यदधिष्ठितं॥ पद्ममंभश्च तत्कालकृतवीर्येण कंपितं॥५॥ तपसा

ह्येधमानेन विद्यया चात्मसंस्थया॥ विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद्वायुं सहांभसा॥

॥६॥ तद्विलोक्य वियद्व्यापि पुष्करं यदधिष्ठितं॥ अनेन लोकान्प्राक्लीनान्कल्पि

तास्मीत्यचिंतयत्॥७॥ पद्मकोशं तमाविश्य भगवत्कर्मचोदितः॥ एकं व्यभां

क्षीदुरुधा त्रिधा भाव्यं द्विसप्तधा॥८॥ एतावान्जनलोकस्य संस्थानेदः समाहृतः॥

तृ.स्कं. धर्मस्यह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्यसौ ।।९।। विदुर उवाच ।। यदात्थ बहुरूपस्य ह
अ.२९।। रेरद्भुतकर्मणः ।। कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन् यथा वर्णय नः प्रभो ।।१०।। मैत्रेय उ० ।। गुणव्य
तिकरः कालो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ।। पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृज
त् ।।११।। विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । ईश्वरेण परिछिन्नं काले
नाव्यक्तमूर्त्तिना ।।१२।। यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्येतदीदृशः । विश्वमेतद
संहितं मायया दृश्यते न्यथा ।।१३।। सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः
कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ।।१४।। आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवै
षम्यमात्मनः ।। द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ।।१५।। वैकारिको देव
सर्गः पंचमो यन्मयं मनः ।। षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो ।।१६।। ष

डिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ।। रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः
।।१७।। सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः ।। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावी
रुधो द्रुमाः ।।१८।। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अंतःस्पर्शा विशेषिणः । तिरश्चामष्टमः सर्गः सो
ष्टाविंशद्विधो मतः ।।१९।। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ।। गौरजो महिषः कृ
ष्णः सूकरो गवयो रुरुः ।। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ।।२१।। खरोश्वोश्वत
रो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः पंच शृणु पंचनखान् पशून् ।।२२।। श्वासृ
गालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ ।। सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मक
रादयः ।।२३।। कंकगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ।। हंससारसचक्राह्वका
कोलूकादयः खगाः ।।२४।। अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणां ।। रजो

टी॰मू॰ धिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥२५॥ वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तमः ॥ वै
३० कारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः ॥२६॥ देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पित
सि॰ रोऽसुराः ॥ गंधर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ॥२७॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्या स्क॰३
ध्राः किंनरादयः ॥ दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः ॥२८॥ अतः परं प्र
लि॰५ वक्ष्यामि वंशान्मन्वंतराणि च ॥ एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ॥२९॥ सृ
जत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥ गुणव्यत्यय एतस्मिन्मायया वित्वा दीघी ३०
शिवः ॥ न चो वीपर्यमिछंति महान्त्याम्यक्रमेयथा ॥३०॥ देवासुरादयः हेते कल्पे तृतः
तृ॰२ स्मिन्प्रसकीर्तिताः ॥ त एव नामरूपाभ्यां संभवंति रांतरे ॥३१॥ ॥इति श्रीभाग
वते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे दशमोध्यायः ॥१०॥ मैत्रेय उवाच ॥

नघां३

चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा ॥ परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमोय
तः ॥१॥ सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य च ॥ कैवल्यं परममहानविशेषो नि तृ॰१
रंतरः ॥२॥ एवं कालोप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम ॥ संस्थानभुक्त्या भगवानव्य
क्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥३॥ स कालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुतां ॥ सतोऽविशेषभुग्यस्तु
स कालः परमो महान् ॥४॥ अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः ॥ जालार्करश्म्य
वगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥५॥ त्रसरेणुत्रिकं भुंक्ते यः कालः सा त्रुटिः स्मृता
॥ शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ॥६॥ निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आ
म्नातस्ते त्रयः क्षणः ॥ क्षणान्पंच विदुः काष्ठां लघु ता दश पंच च ॥७॥
लघूनि वै समाम्नाता दश पंच च नाडिका ॥ ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा

३॰ स्कं॰ नृणां ॥८॥ द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः ॥ स्वर्णमाषैः कृतछिद्रं याव
३१ त्प्रस्थजलं प्लुतं ॥९॥ यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे ॥ पक्षः पंचदशा
हानि शुक्लः कृष्णश्च मानद ॥१०॥ तयोः समुच्चयो मासः पितॄणां तदहर्निशं ॥ द्वौ
तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ॥११॥ अयने चाहनी प्राहुः पितॄणां त
दहर्निशं ॥ वत्सरो द्वादश स्मृतः ॥ संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितं ॥१२॥
ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् ॥ संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो ३१
विभुः ॥१३॥ संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च ॥ अनुवत्सरो वत्सरश्च विदु
रैवं प्रभाष्यते ॥१४॥ यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन् स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दि
वि धावति भूतभेदः ॥ कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वन् तस्मै बलिं हरत व

व॰
त्सरपंचकाय ॥१५॥ विदुर उवाच ॥ पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतं ॥ परेषां ग
तिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः ॥१६॥ भगवान् वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु ॥
विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा ॥१७॥ मैत्रेय उ० ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चे
ति चतुर्युगं ॥ दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितं ॥१८॥ चत्वारि त्रीणि द्वे चै
कं कृतादिषु यथाक्रमं ॥ संख्यातानि सहस्राणि शतानि द्विगुणानि च ॥१९॥ संध्यासं त॰
ध्यांशयोरंतरं यः कालः शतसंख्ययोः ॥ तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥२०॥
धर्मश्चतुष्पान्मनुजान् कृते समनुवर्तते ॥ स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्द्धता ॥२१॥
त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनं ॥ तावत्येव निशा तात यन्निमीलति वि
श्वसृक् ॥२२॥ निशावसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ॥ यावद्दिनं भगवतो मनून्
सा

तृ.स्कं. भुजनन्चतुर्दश ॥२३॥ स्वंस्वंकालेमनुर्भुंक्तेसाधिकांह्येकसप्ततिं ॥ मन्वंतरेषुमन
३२ वस्तद्वंश्याऋषयःसुराः ॥२४॥ भवंतिचैवयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान् । एषदै
नंदिनःसर्गोब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः ॥२५॥ तिर्यक्पितृनृदेवानांसंभवोयत्रक
र्मभिः ॥ मन्वंतरेषुभगवान्बिभ्रत्सत्वंस्वमूर्तिभिः ॥ मन्वादिभिरिदंविश्वमवत्यु
दितपौरुषः ॥२६॥ तमोमात्रामुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमः । कालेनानुगताशेष
आस्तेतूष्णींदिनात्यये ॥२७॥ तमेवान्वपिधीयंतेलोकाभूरादयस्त्रयः ॥ निशा ३२
यामनुवृत्तायांनिर्मुक्तशशिभास्करं ॥२८॥ त्रैलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंक
र्षणाग्निना । यांत्यूष्मणोमहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोर्दिताः ॥२९॥ तावत्त्रिभुवनं
सद्यःकल्पांतैधितसिंधवः ॥ प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ॥३०॥ अंतः

सतस्मिन्सलिलआस्तेऽनंतासनोहरिः । योगनिद्रानिमीलाक्षःस्तूयमानो
जनालयैः ॥३१॥ एवंविधैरहोरात्रैःकालगत्योपलक्षितैः ॥ अपक्षीणमिवास्या
पिपरमायुर्वयःशतं ॥३२॥ यदर्द्धमायुषस्तस्यपरार्द्धमभिधीयते ॥ पूर्वःपरार्द्धो
ऽपक्रांतोह्यपरोद्यप्रवर्त्तते ॥३३॥ पूर्वस्यादौपरार्द्धस्यब्राह्मोनाममहानभूत् ।
कल्पोयत्राभवद्ब्रह्माशब्दब्रह्मेतियंविदुः ॥३४॥ तस्यैवचांतेकल्पोऽभूद्यंपाद्म
मभिचक्षते ॥ यद्धरेर्नाभिसरसआसील्लोकसरोरुहं ॥३५॥ अयंतुकथितः
कल्पोद्वितीयस्यापिभारत ॥ वाराहइतिविख्यातोयत्रासीच्छूकरोहरिः ॥३६॥
कालोयंद्विपरार्द्धाख्योनिमेषउपचर्यते ॥ अव्याकृतस्यानंतस्यअनादेर्ज
गदात्मनः ॥३७॥ कालोयंपरमाण्वादिर्द्विपरार्द्धांतईश्वरः । नैवेशितुंप्रभु

तृ॰भू॰ ३३ न्दैनमाहुस्तद्धाम मानिनां ॥३८॥ विकारैः सहितैर्युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ॥ आं
डकोशो बहिरयं पंचाशत्कोटिविस्तृतः ॥३९॥ दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः प
रमाणुवत् ॥ लक्ष्यतेंतर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यंडराशयः ॥४०॥ तदाहुरक्षरं ब्र
ह्म सर्वकारणकारणं ॥ विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥४१॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे एकादशोध्यायः ३३
॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः ॥ महिमा वे
दगर्भोथ यथास्राक्षीन्निबोध मे ॥१॥ ससर्जाग्रेंधतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृ
त् ॥ महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥२॥ तमोविवेको मोहः स्यादंतःकरणवि
भ्रमः ॥ महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥३॥ दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं ना

त्मानं बहु मन्यत ॥ भगवध्यानपूतेन मनसान्यान् ततोऽसृजत् ॥४॥ सनकं सनंदं
मे च सनातनमथात्मभूः ॥ सनत्कुमारंच मुनीन् निःक्रियानूर्द्ध्वरेतसः ॥५॥ तान्बभा
षे स्वभूः पुत्रान् पुत्रौ प्रजाः सृजत पुत्रकाः ॥ तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरा ३३
यणाः ॥६॥ सोवध्यातः सुतैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः ॥ क्रोधं दुर्विषहं जातं नि
यंतुमुपचक्रमे ॥७॥ धिया निगृह्यमाणोपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः ॥ सद्योजायत तन्म
न्युः कुमारो नीललोहितः ॥८॥ स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान् भवः ॥ नामानि कु
रु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो ॥९॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा पाद्मो भगवान् प्रतिपालय
न् ॥ अभ्यधाद्भद्रया वाचा मा रोदीस्तत्करोमि ते ॥१०॥ यदरोदीः सुरश्रेष्ठ सोद्वेग इव
बालकः ॥ ततस्त्वामभिधास्यंति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ॥११॥ हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योम वायु

३.भा.
३४

रग्निर्जलंमह।।सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैव स्थानान्यग्रेकृतानिमे।।१२।।मन्युर्मनुर्महिशानो
महान्शिवऋतध्वजः।उग्ररेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः।।१३।।धीर्वृत्तिरुशनो
माचनियुत्सर्पिरिलांबिका।।इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः।।१४।।गृ
हाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः।एभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसिय
त्पतिः।।१५।।इत्यादिष्टःसगुरुणाभगवान्नीललोहितः।सत्वाकृतिस्वभावेन ३४
ससर्जात्मसमाःप्रजाः।।१६।।रुद्राणांरुद्रसृष्टानांसमंताद्ग्रसतांजगत्।निशाम्या
संख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत।।१७।।अलंप्रजाभिःसृष्टाभिरीदृशीभिःसुरेश्वर।
मयासहदहंतीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः।।१८।।तपआतिष्ठभद्रंतेसर्वलोकसु
खावहं।।तपसैवयथापूर्वंस्रष्टाविश्वमिदंभवान्।।१९।।तपसैवपरंज्योतिर्भगवं

तमधोक्षजं।।सर्वभूतगुहावासमंजसाविंदतेपुमान्।।२०।।मैत्रेयउवाच।।एवमा
त्मभुवादिष्टःपरिक्रम्यगिरांपतिं।।बाढमित्यमुमामंत्र्यविवेशतपसेवनं।।२१।।अथा
भि२ भिध्यायतःसर्गंदशपुत्राःप्रजज्ञिरे।।भगवच्छक्तियुक्तस्यलोकसंतानहेतवः।
।।२२।।मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः।।भृगुर्वसिष्ठोदक्षश्चदशमस्त
त्रनारदः।।२३।।उत्संगान्नारदोजज्ञेदक्षोंगुष्ठात्स्वयंभुवः।।प्राणाद्वसिष्ठःसंजातो
भृगुस्त्वचिकरात्क्रतुः।।२४।।पुलहोनाभितोजज्ञेपुलस्त्यःकर्णयोर्ऋषिः।।अंगिरा
मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत्।।२५।।धर्मःस्तनाद्दक्षिणतोयत्रनारा
यणःस्वयं।।अधर्मःपृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः।।हृदिकामोभ्रुवःक्रो हृ२
धोलोभश्चाधरदच्छदात्।।आस्याद्वाक्सिंधवोमेढ्रान्निरृतिःपायुपाश्रयः।।

र॰भू॰ ॥२७॥ छायायाः कर्द्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ॥ मनसो देहतश्चेदं जज्ञे विश्व
३५ कृतो जगत् ॥२८॥ वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः ॥ अकामां चकमे क्ष
त्तः सकाम इति नः श्रुतं ॥२९॥ तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः ॥ मरीचि
मुख्या मुनयो विश्रंभात्प्रत्यबोधयन् ॥३०॥ नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्य न करिष्यंति चा
परे ॥ यत्त्वं दुहितरं गच्छेरनिगृह्यांगजं प्रभो ॥३१॥ तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लो
क्यं जगद्गुरो ॥ यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वै लोकः क्षेमाय कल्पते ॥३३॥ नमस्तस्मै भगवते ३५
य इदं स्वेन रोचिषा ॥ आत्मस्थं व्यंजयामास स धर्मं पातुमर्हति ॥३४॥ स इत्थं गृणतः ग३
पुत्रान्पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् ॥ प्रजापतिपतिस्तन्वं तत्याज व्रीडितस्तदा ॥३५॥
तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः ॥ कदाचिद्ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्च

तुर्मुखात् ॥ कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान्समवेतान्यथा पुरा ॥ चातुर्होत्रं कर्मतंत्रमुपवे
दनयैः सह ॥ धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ॥३६ विदुर उ॰ ॥ स वै विश्वसृजा
मीशो वेदादीन्मुखतोऽसृजत् ॥ यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥३७॥ मै
त्रेय उ॰ ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तो
मं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥३८॥ आयुर्वेदं धनुर्वेदं गांधर्वं वेदमात्मनः ॥ स्थापत्यं
चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥३९॥ इतिहासपुराणानि पंचमं वेदमीश्व
रः ॥ सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥४०॥ षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्य
ग्निष्टुतावथ ॥ आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवं ॥४१॥ विद्या दानं तपः
सत्यं धर्मस्येति पदानि च ॥ आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ॥४२॥ प्राजा

टं.भू. पत्यं च सावित्र्यं ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा ॥ वार्तासंचयशालीनशिलोंछ इति वै गृहे ॥४३॥
३६ वैखानसा वालखिल्यौदुंबराः फेनपा वने ॥ न्यासे कुटीचरः पूर्वं बहूदो हंसनिः
क्रियौ ॥४४॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दंडनीतिस्तथैव च ॥ एवं व्याहृतयश्चासन्प्र
णवो ह्यस्य हृदूहं ॥४५॥ तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ॥ त्रिष्टु
प्मांसात्स्नुतोनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥४६॥ मज्जायाः पंक्तिरुत्पन्ना बृहती प्र
प्राणतोऽभवत् ॥ स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥४७॥ ऊष्माणमिंद्रि ३६
यमाहुरंतस्था बलमात्मनः ॥ स्वराः सप्त विहारेण भवंति स्म प्रजापतेः ॥४८॥ श
ब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः ॥ ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपबृं
हितः ॥४९॥ ततोपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे ॥ ऋषीणां भूरिवीर्याणाम

पि सर्गमविस्मृतं ॥५०॥ ज्ञात्वा तद्धृदये भूयश्चिंतयामास कौरव ॥ अहो अद्भुत
मेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ॥५१॥ न ह्येधंते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकं ॥ एवं
युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ॥५२॥ कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्ष
ते ॥ ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥५३॥ यस्तु तत्र पुमान्सोभून्मनुः
स्वायंभुवः स्वराट् ॥ या स्त्री सा शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ॥५४॥ ततो मिथु
नधर्मेण प्रजा ह्येधांबभूविरे ॥ स चापि शतरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत् ॥५५
प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ॥ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति
सुव्रताः ॥५६॥ आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमां ॥ दक्षायादात्प्रसू
तिं च यत आपूरितं जगत् ॥५७॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कं

धे विदुरमैत्रेयसंवादे द्वादशोऽध्यायः॥ ॥श्रीशुक उ०॥ निशम्य वाचं वद
तृ·स्कं· ३७ तो मुनेः पुण्यतमां नृपः॥ भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः॥१॥ विदु
र उवाच॥ स वै स्वायंभुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयंभुवः। प्रतिलभ्य प्रियां प
त्नीं किं चकार ततो मुने॥२॥ चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम॥ ब्रूहि मे
श्रद्दधानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ॥३॥ श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वं
जसा सूरिभिरीडितोर्थः॥ यत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुंदपादारविंदं हृदयेषु ३७
येषां॥४॥ श्रीशुक उ०॥ इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधा
नं॥ प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट॥५॥ मैत्रेय उ०
मैत्रेय उ०॥ यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः। प्रांजलिः प्रणतश्चेदं

वेदगर्भमभाषत॥६॥ मनुरु०॥ त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता॥
अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत्॥७॥ तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्या
त्मशक्तिषु॥ यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः॥८॥ ब्रह्मोवाच॥ प्रीतस्तुभ्यम
हं तात स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर। यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितं
॥९॥ एतावत्यात्मजैर्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ। शक्त्याप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्स
रैः॥१०॥ स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः॥ उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः
पुरुषं यज॥११॥ परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया नृप। भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषी
केशोऽनुतुष्यति॥१२॥ येषां न तुष्टो भगवान्यज्ञलिंगो जनार्दनः॥ तेषां श्रमो ह्यपार्था
य यदात्मा नादृतः स्वयं॥१३॥ मनुरु०॥ आदेशेऽहं भगवतो वर्तेयामीवसूदन॥

त्र॰ मू॰ नेत्विहान्तु जानीहि प्रजानां मम च प्रभो ॥१४॥ यदोकः सर्वसत्वानां महीमग्ना महांभसि
३८ अस्या उद्धरणे यत्नो देव देव्या विधीयतां ॥१५॥ मैत्रेय उ॰ । परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथा सन्ना
मवेक्ष्य गां । कथमेनां समुन्नेष्य इति दध्यौ धिया चिरं ॥१६॥ सृजतो मे क्षितिर्वार्भिः प्लाव्य
मानारसां गता ॥ अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ॥१७॥ यस्याहं हृदयादासं हू४
स ईशो विदधातु मे ॥ कर्तव्यं करुणासिंधुस्तीर्थकीर्तिरधोक्षजः ॥१८॥ इत्यभिध्यायतो ३८
नासाविवरात्सहसानघ ॥ वराहतोको निरगादंगुष्ठपरिमाणकः ॥१९॥ तस्याभिपश्य
तः खस्थः क्षणेन किल भारत ॥ गजमात्रः प्रववृधे तदद्भुतमिवाभवत् ॥२०॥ मरीचि
प्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुना सह ॥ दृष्ट्वा तत्सौकरं रूपं तर्कयामास चित्रधा ॥२१॥ किमे
तत्सौकरव्याजं सत्वं दिव्यमवस्थितं ॥ अहो बताश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःसृतं ।
॥२२॥

दृष्टोंगुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गंडशिलासमः ॥ अपि स्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदय
न्मनः ॥२३॥ इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः । भगवान्यज्ञपुरुषो जगर्जागेंद्र
सन्निभः ॥२४॥ ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् ॥ स्वगर्जितेन ककुभः प्र
तिस्वनयता विभुः ॥२५॥ निशम्य ते घर्घरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयसूकरस्य । जनस्त
पः सत्यनिवासिनस्ते त्रिभिः पवित्रैर्मुनयोऽगृणंस्म ॥२६॥ तेषां सतां वेदवितानमूर्तिर्ब्र
वि४ ह्मावधार्यात्मगुणानुवादं विनद्य भूयो विबुधोदयाय गजेंद्रलीलो जलमाविवेश
॥२७॥ उत्क्षिप्तवालः खचरः कठोरः सटा विधुन्वन्खररोमशत्वक् । खुराहताभ्रः
सितदंष्ट्र ईक्षाज्योतिर्बभासे भगवान्महीध्रः ॥२८॥ घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजि
घ्रन्क्रोडापदेशः स्वयमध्वरांगः ॥ करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्

मुए

द॰सू॰ ३६॥ ॥त्रिशंतो विशार्कं॥२९॥ सवर्न्नक्रूटांग निपात्तवेगविशीर्णक्षि तिं स्वनयन्नुदन्वान्॥
उत्स्ष्टदीर्घोर्मि भुजैरिवार्तो क्रोशायत्तेश्वर पाहि मेति॥३०॥ खुरैः खुरप्रैर्दुरयं श्रुर
स्वदापतत्पारपारं त्रिपरूपसायां॥ ददर्शागां तत्र सुषुप्सुरग्रे योजीवकाणीस्वयमभ्र
धत्ता॥३१॥ स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं निमग्नां समुच्छितःसंस्फुरचेरसायाः॥ तत्रापि देत्यं
गदया पतंतं सुनाभसंदीपित तीव्रमन्युं॥३२॥ जघान रुंधानमसह्यविक्रमं सलील ३६
गद्यापतंतं सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः॥३३॥
य त्वं महाजैराजीवां मसि॥ वद्धृत्कपंको क्षितगंडतुंडो यथा गजेंद्रो जगती विभिंदन्॥३३॥
तमालनीलं सितदंतकोट्या क्ष्मामुत्क्षिपंतं गजलीलयांग॥ प्रज्ञाय बद्धांजलयो
नुवाकैर्विरिंचिमुख्या उपतस्थुरीशं॥३४॥ ऋषय ऊचुः॥ जितं जितं ते जितयज्ञभावन त्र
यीतनुस्वां परिधुन्वते नमः॥ यद्रोमगर्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणसूकराय ते

तूर

रूपं तवैतन्ननु दुःकृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकं॥ छंदांसि यस्य त्वचि बर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वंघ्रिषु चातुर्होत्रं॥३६॥ स्रुक्तुंड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः डोर
कर्णरंध्रे॥ प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रं॥३७॥ दीक्षानु
जन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीय दंष्ट्रः॥ जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते॥३८॥ सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव
देव धातवः॥ सत्राणि सर्वाणि शरीरसंधिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः॥३९॥ नमो नम
स्तेऽखिलमंत्रदेवता द्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने॥ वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावितज्ञा
नाय विद्यागुरवे नमो नमः॥४०॥ दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधर
भूः सभूधरा॥ यथा वनान्निःसरतो दता धृता मतंगजेंद्रस्य सपत्रपद्मिनी॥४१॥ त्रयीम

२·मू· यं रूपमिदं च शौकरं भूमंडले नाथ दता धृतेन ते ॥ चकास्ति शृंगोढघनेन भूयसा कुला
४० चलेंद्रस्य यथैव विभ्रमः ॥४२॥ संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां लोकाय पत्नीमसि मा णा २
तरं पिता ॥ विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोग्निमिवारणावधाः ॥४३॥ कः
श्रद्दधीतान्यतमस्तव प्रभो रसांगताया भुव उद्विबर्हणं ॥ न विस्मयोसौ त्वयि विश्ववि
स्म स्मये यो माययेदं ससृजेति विस्मयं ॥४४॥ विधुन्वता वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपःसत्य
निवासिनो वयं ॥ सटाशिखोद्धूतशिवांबुबिंदुभिर्विमृज्यमाना भृशमीश पाविताः बु ४
४५॥ स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः ॥ यद्योगमायागुण ४०
योगमोहितं विश्वं समस्तं भगवन् विधेहि शं ॥४६॥ मैत्रेय उ० ॥ इत्युपस्थीयमानस्तैर्मु सै
निभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ सलिले स्वखुराक्रांत उपाधत्तावितावनिं ॥४७॥ स इत्थं भगवानु

वीं विष्वक्सेनः प्रजापतिः ॥ रसां याल्लीलया प्रोतामप्सु न्यस्य ययौ हरिः ॥४८॥ स ए
वमेतां हरिमेधसो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः ॥ शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत
सै वोशतीं जनार्दनोस्याशु हृदि प्रसीदति ॥४९॥ तस्मिन् प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ
किं दुर्लभं ताभिरलं लवादिभिः ॥५०॥ अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः स्वयं विध
त्ते स्वगतिं परां परां ॥५०॥ को नाम लोके पुरुषार्थसारवित् पुराकथानां भगवत्क
थासुधां ॥ आपीय कर्णांजलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विना नरेतरं ॥५१॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे शूकररूपानुवर्णनो नाम त्रयोदशो
ध्यायः ॥ ॥श्रीशुक उ० ॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितां हरेः कथां कारणशू
करात्मनः ॥ पुनः स पप्रच्छ तमुद्यतांजलिर्न चातितृप्तो विदुरो धृतव्रतः ॥१॥

तृ॰स्कं॰ विदुर उ०॥ तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञरूपिणा॥ आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इ
४१ त्यनुशुश्रुम॥२॥ तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया। दैत्यराजस्य च ब्रह्म
न् कस्माद्धेतोरभून्मृधः॥ मैत्रेय उ०॥ साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः।
यत् त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविनाशिनीं॥४॥ ययोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीत
यार्भकः। मृत्योः कृत्वैव मूर्ध्न्यङ्घ्रिमारुरोह हरेः पदं॥५॥ अथात्रापीतिहासोयं श्रुतो
मे वर्णितः पुरा॥ ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छतां॥६॥ दितिर्दाक्षायणी ४१
क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिं॥ अपत्यकामा चकमे संध्यायां हृच्छयार्दिता॥७॥
इष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिं॥ निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यगारे समा
हितं॥८॥ दितिरुवाच॥ एष मां त्वत्कृते विद्वन् काम आत्तशरासनः॥ दुनोति दीनां वि

क्रम्य रंभामिव मतंगजः॥९॥ तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः॥ प्रजाव
तीनां भद्रं ते मय्यायुंक्तामनुग्रहं॥१०॥ भर्तर्याप्तोरुमानानां लोकानाविशते यशः।
पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते॥११॥ पुरा पिता नो भगवान्दक्षो दुहितृवत्सलः
कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक्॥१२॥ स विदित्वात्मजानां नो भावं संतानभा
वनः॥ त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः॥१३॥ अथ मे कुरु कल्याण का
मं कंजविलोचन॥ आर्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि॥१४॥ इति तां वीर मा
रीचः कृपणां बहुभाषिणीं॥ प्रत्याहानुनयन्वाचा प्रवृद्धानंगकश्मलां॥१५॥ कश्यप उ०
एष तेहं विधास्यामि प्रियं भीरु यदिच्छसि। तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी
यतः॥१६॥ सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान्॥ व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्य

तृ॰स्कं॰ थार्णवं ।।१७।। यामाहुरात्मनो ह्यर्द्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि ।। यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्च
४२ रति विज्वरः ।।१८।। यामाश्रित्येंद्रियारातीन् दुर्जयानितराश्रमैः । वयं जयेम हेला
भिर्दस्यून् दुर्गपतिर्यथा ।।१९।। न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ।। अप्यायुषा
वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः ।।२०।। अथापि काममेतं ते प्रजात्यै करवाण्यलं ।। यथा
मां नातिवोचंति मुहूर्तं प्रतिपालय ।।२१।। एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ।।
चरंति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह ।।२२।। एतस्यां साध्वि संध्यायां भगवान्भूत ४२
भावनः ।। परीतो भूतपर्षद्भिर्वृषेणाटति भूतराट् ।।२३।। स्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र
विकीर्णविद्योतजटाकलापः ।। भस्मावगुंठामलरुक्मदेहो देवः त्रिभिः पश्यति देव
रस्ते ।।२४।। न यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्यादृतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः ।। वयं व्रतैर्यच्च

जं॰
रणापविद्धामाशास्महेऽजां बत भुक्तभोगां ।।२५।। यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो गृ
णंत्यविद्यापटलं बिभित्सवः ।। निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरद्गतिः
सतां ।।२६।। हसंति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मन्रतस्याविदुषः समीहि
तं ।। यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितं ।।२७।। ब्र
ह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया ।। आज्ञाकरी यस्य पिशा
चचर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनं ।।२८।। मैत्रेय उवाच । एवं संविदिते भर्त्रा मन्मथोन्म दि
थितेंद्रिया ।। जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा ।।२९।। स विदित्वाथ भा
र्यायास्तं निर्बंधं विकर्मणि ।। नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह ।।३०।। अथोप
स्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ।। ध्यायन् जजाप विरजं ब्रह्मज्योतिः सनातनं ।। ३१

ऋ॰मू॰ दितिस्तुव्रीडितातेनकर्मावद्येनभारत॥उपसंगम्यविप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत॥३२॥
७२ दितिरु॰॥नमेगर्भमिमंब्रह्मन्भूतानामृषभोऽवधीत्॥रुद्रःपतिर्हिभूतानांयस्या
करवमंहसं॥३३॥नमोरुद्रायमहतेदेवायोग्रायमीढुषे॥शिवायन्यस्तदंडायधृत
दंडायमन्यवे॥३४॥सनःप्रसीदतांभामोभगवानुर्व्वनुग्रहः॥व्याधस्याप्यनुकंप्यानांस्त्री प्या४
णांदेवःसतीपतिः॥३५॥मैत्रेयउ०॥स्वसर्गस्याशिषंलोक्यामाशासानांप्रवेपतीं॥निवृ
त्तसंध्यानियमोभार्यामाहप्रजापतिः॥३६॥कश्यपउ०॥अप्रायत्यादात्मनस्तेदोषा न४ ७२
न्मौहूर्तिकादुत॥मन्निदेशातिचारेणदेवानांचावहेलनात्॥३७॥भविष्यतस्तवाभद्रा
वभद्रौजाठराधमौ॥लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडिमुहुराक्रंदयिष्यतः॥३८॥प्राणिनांह
न्यमानानांदीनानामकृतागसां॥स्त्रीणांनिगृह्यमाणानांकोपितेषुमहात्मसु॥३९॥

तदाविश्वेश्वरःक्रुद्धोभगवान्लोकभावनः॥हनिष्यत्यवतीर्यासौयथाद्रीन्शतपर्वधृक्॥४०॥
दितिरु॰॥वधंभगवतासाक्षात्सुनाभोदारबाहुना॥आशासेपुत्रयोर्मह्यंमाक्रुद्धाद्ब्राह्म
णाद्प्रभो॥४१॥नब्रह्मदंडदग्धस्यनभूतभयदस्यच॥नारकाश्चानुगृह्णंतियांयां
योनिमसौगतः॥४२॥कश्यपउ०॥कृतशोकानुतापेनसद्यःप्रत्यवमर्शनात्॥भग
वत्युरुमानाच्चभवेमय्यपिचादरात्॥४३॥पुत्रस्यैवचपुत्राणांभवितैकःसतां
मतः॥गास्यंतियद्यशःशुद्धंभगवद्यशसासमं॥४४॥योगैर्हेमेवदुर्वर्णंभावयि
ष्यंतिसाधवः॥निर्वैरादिभिरात्मानंयच्छीलमनुवर्तितुं॥४५॥यत्प्रसादादिदं दा३
विश्वंप्रसीदतियदात्मकं॥सस्वदृग्भगवान्यस्यतोष्यतेऽनन्ययादृशा॥४६॥
सवैमहाभागवतोमहात्मामहानुभावोमहतांमहिष्ठः॥प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभावि

तृ॰भा॰
४४

ताशयेन विश्वस्यैवैकुंठमिमं विहास्यति ॥४७॥ अलंपटः शीलधरो गुणाकरो हृष्टः प
रर्द्ध्या व्यथितो दुःखितेषु ॥ अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्त्ता नैदाघिकं तापमिवोडुराजः ॥
॥४८॥ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रं स्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपं ॥ पौत्रस्तव श्रीललनाललामं
द्रष्टा स्फुरत्कुंडलमंडिताननं ॥४९॥ मैत्रेय उ॰ ॥ श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदत दितिर्भृ
शं ॥ पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ॥५०॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे ४४
तृतीयस्कंधे दितिकश्यपसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उ॰ । प्राजापत्यं तु तत्तेजः परते
जोहनं दितिः । दधार वर्षाणि शतं शंकमाना सुरार्दनात् ॥१॥ लोके तेन हतालोके लोकपाला
हतौजसः ॥ न्यवेदयन् विश्वसृजे ध्वांतव्यतिकरं दिशां ॥२॥ लोकपाला ऊचुः ॥ तम एतद्विभो
वेत्थ संविग्ना यद्वयं भृशं ॥ न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ॥३॥ देव देव जगद्धातर्लोक

श्रा१

नाथ शिखामणे ॥ परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ॥४॥ नमो विज्ञानवीर्याय मा
ययेदमुपेयुषे ॥ गृहीतगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ॥५॥ ये त्वाऽनन्येन भावेन भावयं
त्यात्मभावनं । आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकं ॥६॥ तेषां सुपक्वयोगानां जितश्वासें
द्रियात्मनां ॥ लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः ॥७॥ यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तंत्येव
यंत्रिताः ॥ हरंति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय ते नमः ॥८॥ स त्वं विधत्स्व शं भूमंस्तमसा लु
प्तकर्मणां ॥ अदभ्रदयया दृष्ट्या आपन्नानर्हसीक्षितुं ॥९॥ एष देव दितेर्गर्भ ओजः काश्य
पमर्पितं ॥ दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्धतेऽग्निरिवैधसि ॥१०॥ मैत्रेय उ॰ ॥ स प्रहस्य महाबा
हो भगवान् शब्दगोचरः ॥ प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान् प्रीणन्रुचिरया गिरा ॥११॥ ब्रह्मोवाच ॥
मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः ॥ चेरुर्विहायसा लोकान् लोकेषु विगतस्पृहाः

ट·भू: ४५

तएकशरणंभगवतोवैकुंठस्यमहात्मनः॥ययुर्वैकुंठनिलयंसर्वलोकनमस्कृतं॥१३॥व
संतियत्रपुरुषाःसर्वेवैकुंठमूर्तयः॥येनिमित्तनिमित्तेनधर्मेणाराधयन्हरिं॥१४॥यत्र
चाद्यःपुमानास्तेभगवान्शब्दगोचरः॥सत्वंविष्टभ्यविरजंस्वानांनोमृडयन्वृषः॥
१५॥यत्रनैश्रेयसंनामवनंकामदुघैर्द्रुमैः॥सर्वर्त्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिवमू
र्तिमत्॥१६॥वैमानिकाःसललनाश्चरितानियत्रगायंतिलोकशमलक्षपणानि ४५
भर्तुः॥अंतर्जलेनुविकसन्मधुमाधवीनांगंधेनखंडितधियोप्यनिलंक्षिपंतः॥१७॥पा
रापतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरबर्हिणांयः॥कोलाहलोविर
मतेचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपेहरिकथामिवगायमाने॥१८॥मंदारकुंदकुरबोत्पलचं
पकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः॥गंधेर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिं

न्तपःसुमनसोबहुमानयंति॥१९॥यत्संकुलंहरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैडूर्यमारकतहे
ममयैर्विमानैः॥येषांबृहत्कटितटाःस्मितशोभिमुख्यःकृष्णात्मनांनरजआदधुरुत्स्मया
द्यैः॥२०॥श्रीरूपिणीक्वणयतीचरणारविंदंलीलांबुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा॥संलक्ष्यतेस्फ
टिककुड्यउपेतहेम्निसंमार्जतीवयदनुग्रहणेन्ययत्नः॥२१॥वापीषुविद्रुमतटास्वमला
मृताप्सुप्रेष्यान्वितानिजवनेतुलसीभिरीशं॥अभ्यर्चतीस्वलकमुन्नसमीक्ष्यवक्त्रमुच्छेषि
तंभगवतेत्यमतांगयच्छ्री॥२२॥यन्नव्रजंत्यघभिदोरचनानुवादाच्छृण्वंतियेन्यविषयाःकुक
थामतिघ्नीः॥यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमःसुहंत॥२३॥
येभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानंचतत्वविषयंसहधर्मयत्र॥नाराधनंभगवतोवि
तरंत्यमुष्यसंमोहिताविततयावतमाययाते॥२४॥यच्चव्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्या

तृ·भा·
४६
दूरेयमाह्युपचितःस्पृहणीयशीला:।भर्तुर्मिथःसुयशसःकथनानुरागवैक्लव्यबाष्प
कलयापुलकीकृतांगाः॥२५॥तद्विश्वगुर्वधिकृतंभुवनैकवंद्यंदिव्यंविचित्रविबुधाग्र्य
विमानशोचि॥आपुःपरांमुदमपूर्वमुपेत्ययोगमायाबलेनमुनयस्तदथोविकुंठं
॥२६॥तस्मिन्नतीत्यमुनयःषडसज्जमानाःकक्षाःसमानवयसावथसप्तमायां।देवाव
चक्षतगृहीतगदौपरार्घ्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ॥२७॥मत्तद्विरेफवनमालि
कयानिवीतौविन्यस्तयासितचतुष्टयबाहुमध्ये।वक्त्रंभ्रुवाकुटिलयास्फुटनिर्गमा ४६
भ्यांरक्तेक्षणेनचमनाग्रभसंदधानौ॥२८॥द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वापूर्वा
यथापुरटवज्रकपाटिकायाः।सर्वत्रतेऽविषमयामुनयःस्वदृष्ट्यायेसंचरंत्यविहतावीता
विहताभिशंकाः॥२९॥तान्वीक्ष्यवातरसनांश्चतुरःकुमारान्वृद्धान्दशार्धवयसो

नास्वर्हत्तमाह्यपिहरेःप्रतिहारपाभ्यां॥ऊचुःसुहृत्तमदिदृक्षितभंगईषत्कामार

ता न णा स्व द ते
विदितात्मतत्वान्।वेत्रेणचास्खलयतामतदर्हणांस्तौतेजोविहस्यभगवत्प्रतिकूलशी
लौ॥३०॥ताभ्यांमिषत्स्वनिमिषेषुनिषिध्यमानाः स्वर्ह नुजेनसहसातउपप्लुता भगवान्मोर २
क्षाः॥३१॥मुनयऊचुः॥कोवामिहैत्यभगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणांनिवस योच्चै३
तांविषमःस्वभावः।तस्मिन्प्रशांतपुरुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कु
हकयोःपरिशंकनीयः॥३२॥नह्यंतरंभगवतीहसमस्तकुक्षावात्मान
मात्मनिनभोनभसीवधीराः।पश्यंतियत्रयुवयोःसुरलिंगिनोःकिंव्यु
त्पादितंह्युदरभेदिभयंयतोस्य॥३३॥तद्वाममुष्यपरमस्यविकुंठभ
र्तुःकर्तुंप्रकृष्टमिहधीमहिमंदधीभ्यां।लोकानितोव्रजतमंतरभा
वदृष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोस्ययत्र॥३४॥तेषामितीरितमुभाव

तृ.मू. वधाय घोरं तं ब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगैः। सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्तत्पा
४१ दग्रहावपततामतिकातरेण ॥३५॥ भूयादघोनि भगवद्भिरका
रि दंडो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषं। मा वोनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो मो
हो भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोधः ॥३६॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं तदैव भगवानरविंदना
भः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः। तस्मिन्ययौ परमहंसमहामुनीनामन्वे ४१
षणीयचरणौ चलयन्सहश्रीः ॥३७॥ तं त्वागतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुंभिस्तेऽचक्षता
क्षविषयं स्वसमाधिभाग्यं। हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रश भु२
शिकेसरशीकरांबुं ॥३८॥ कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम स्नेहावलोककलया
हृदि संस्पृशंतं। श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्वश्चूडामणिं सुभगयंतमिवा

तृ१
त्मधिष्ण्यं ॥३९॥ पीतांशुके पृथुनितंबिनि विस्फुरंत्या कांच्यालिभिर्विरुतया वनमाल
या च। वल्गुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं ॥४०॥ वि
द्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटं। दोर्दंडखंडवि
वरे हरता परार्ध्यहारेण कंधरगतेन च कौस्तुभेन ॥४१॥ अत्रोपसृष्टमिति चोत्स्मित
मिंदिरायाः स्वानां धिया विरचितं बहुसौष्ठवाढ्यं। मह्यं भवस्य भवतां च भजंतमंगं नेमुर्नि
रीक्ष्य न वितृप्तदृशो मुदा कैः ॥४२॥ तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्रतुल
सीमकरंदवायुः। अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्त
तन्वोः ॥४३॥ ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासं। ल
ब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ॥४४॥ पुंसां ग

ट॰भू॰ तिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामं ॥ पौंसं वपुर्दर्शयान
४८ मनन्यसिध्यै रौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ॥४५॥ कुमारा ऊचुः ॥ योंतर्हितो हृदि
तं२ गतोपि दुरात्मनां त्वं सोद्यैव नो नयनमूलमनंत राद्धः ॥ यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः
पित्रानुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ॥४६॥ तं त्वां विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रति रतिं र
चयंतमेषां ॥ यत्तेनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥४७॥
नात्यंतिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं किंत्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ॥ येंग त्वदंघ्रिश ४८
रणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ॥४८॥ कामं भवः स्ववृजिनैर्निर
येषु नस्ताच्चेतोलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत ॥ वाचश्च नस्तुलसिवद्यदि तेंघ्रिशोभाः पूर्येत ते गु ये२
णगणैर्यदि कर्णरंध्रः ॥४९॥ प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूतरूपं तेनेश निर्वृतिमवापुरलं दृशो

दृयो२

नः ॥ तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम योनात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ॥५०॥ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पंचदशोध्यायः ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति तद्गृणतां
तेषां मुनीनां योगधर्मिणां ॥ प्रतिनंद्य जगादेदं वैकुंठनिलयो विभुः ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ तौ
पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ॥ कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमं ॥२॥ यस्त्वेतयोर्धृतो दं
डो भवद्भिर्मामनुव्रतैः ॥ स एवानुमतोस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ॥३॥ तद्वः प्रसादयाम्यद्य
ब्रह्म दैवं परं हि मे ॥ तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुंभिरसत्कृताः ॥४॥ यन्नामानि च गृह्णा
को२ ति लोको भृत्ये कृतागसि ॥ सोसाधुवादस्तत्कीर्तिं हंति त्वचमिवामयः ॥५॥ यस्यामृतामलय
शः श्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुंठः ॥ सोहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकी
र्तिश्छिंद्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिं ॥६॥ यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षता

टी.मू
४९ खिलं प्रतिलब्धशीलं ॥ न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इतरे निय
मान्वहंति ॥७॥ नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितानिश्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मु
खेन ॥ यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुघासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥८॥ ये
षां बिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजः किरीटैः ॥ विप्रांस्तु को न वि
षहेत यदर्हणांभः सद्यः पुनाति सहचंद्रललामलोकान् ॥९॥ ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहती ४९
र्मदीया भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्या ॥ द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान् गृध्रा
रुषा मम कुषंत्यधिदंडनेतुः ॥१०॥ ये ब्राह्मणान्मयि धिया क्षिपतोऽर्चयंतस्तुष्यद्धृदः स्मित १३
सुधोक्षितपद्मवक्त्राः ॥ वाण्यानुरागकलयात्मजवद्गृणंतः संबोधयंत्यहमिवाहमुपा
हृतस्तैः ॥११॥ तन्मे स्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौ युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्य सद्यः ॥ भूयो मम

मांतिकमितां तदनुग्रहो मे यत्कल्पतामचिरतो भृतयोर्विवासः ॥१२॥ ब्रह्मोवाच ॥ अथ
तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीं ॥ आस्वाद्य मन्युदष्टानां तेषामात्माप्यतृप्यत ॥१३॥
सतीं व्यादाय शृण्वंतो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वरां ॥ विगाह्यागाधगंभीरां न विदुस्तच्चिकीर्षितं
॥१४॥ ते योगमायया रब्धपारमेष्ठ्यमहोदयं ॥ प्रोचुः प्रांजलयो विप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्व
चः ॥१५॥ ऋषय ऊचुः ॥ न वयं भगवन्विद्मस्तव देव चिकीर्षितं ॥ कृतो मेऽनुग्रहश्चेति
यदध्यक्षः प्रभाषसे ॥१६॥ ब्रह्मण्यस्य परं दैवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो ॥ विप्राणां देवदे
वानां भगवानात्मदैवतं ॥१७॥ त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव ॥ धर्मस्य प
रमो गुह्यो निर्विकारो भवान्मतः ॥१८॥ तरंति ह्यंजसा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहात् ॥ योगि
नः स भवान्किंस्विदनुगृह्येत यत्परैः ॥१९॥ यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्था

म१

ट॰मू॰ र्षिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः॥ धन्यार्पितांघ्रितुलसीनवदामधाम्नो लोकं मधु
५० व्रतपतेरिव कामयाना॥२०॥ यस्यां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परम
द्वि३ भागवतप्रसंगः॥ स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभा
जनस्त्वं॥२१॥ धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवता
र्थं॥ नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य॥२२॥ न त्वं द्वि
जोत्तमकुलं यदि हात्मगोपं गोप्ता वृषः स्वर्हणेन स सूनृतेन॥ तर्ह्येव नंक्ष्यति शिवस्त ५०
व देव पंथा लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणं॥२३॥ तत्ते न नीतमिव सत्त्वनिधे वि
धित्सोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः॥ नैतावता त्र्यधिपतेर्बत विश्वभर्तुस्तेजः
क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः॥२४॥ यं वानयोर्दममधीश भवान् विधत्ते वृत्तिं नु वा

नि१

तदनुमन्महि निर्व्यलीकं॥ अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स दंडो येऽनागसौ वयम
युंक्ष्महि किल्बिषेण॥२५॥ श्रीभगवानुवाच॥ एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः सं
रंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ॥ भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो म
यैव निमितस्तदवैत विप्राः॥२६॥ ब्रह्मोवाच॥ अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाज
नं॥ वैकुंठं तदधिष्ठानं विकुंठं च स्वयंप्रभं॥२७॥ भगवंतं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमा
न्य च॥ प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसंतो वैष्णवीं श्रियं॥२८॥ भगवाननुगावाह या
तं मा भैष्टमस्तु शं॥ ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हंतुं नेच्छे मतं तु मे॥२९॥ एतत्पुरैव निर्दिष्टं
रमया क्रुद्धया यदा॥ पुरापवारिता द्वारि विशंती मय्युपारते॥३०॥ मयि संरंभयो
गेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनं॥ प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः॥३१॥

तृ॰स्कं॰ ५१ द्वास्थावादिश्य भगवान्विमानश्रेणिभूषणं ॥ सर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्ण्यमा
विशत् ॥३२॥ तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः ॥ हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विग
तस्मयौ ॥३३॥ तदा विकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ॥ हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्ये
षु पुत्रकाः ॥३४॥ तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः ॥ दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज
उल्बणं ॥३५॥ तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः ॥ आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्त ५१
द्विधित्सति ॥३६॥ विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमायः
॥ क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥३७॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥
निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शंकयोज्झिताः ॥ ततः सर्वे न्यवर्त्तंत त्रिदिवाय दिवौक

क्रि१

सः ॥१॥ दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी ॥ पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥
॥२॥ उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः ॥ दिवि भुव्यंतरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ॥३॥ स
हचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ॥४॥
ववौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः ॥ उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः ॥५॥
उद्धसत्तडिदंभोदघटया नष्टभागणे ॥ व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदं ॥६॥ चुक्रो
श विमना वार्द्धिरुदूर्मिः क्षुभितोदरः ॥ सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपंकजाः ॥७॥ मुहुः
परिधयोऽभूवन्सराह्वोः शशिसूर्ययोः ॥ निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ॥८॥
अंतर्ग्रामेषु मुखतो वमंत्यो वह्निमुल्बणं ॥ सृगालोलूकटंकारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः
त ॥९॥ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधरां ॥ व्यमुंचन्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः ॥

तू

टी॰मू॰ ॥१०॥ खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नंतो धरातलं॥ खार्कार रभसा मत्ताः पर्यधावन्वरूथशः॥
५२ ॥११॥ रुदंतो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः॥ घोषेऽरण्ये च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत॥
॥१२॥ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः॥ व्यरुदन्देवलिंगानि द्रुमाः पेतुर्विना
निलं॥१३॥ ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चापि दीपिताः॥ अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च प
रस्परं॥१४॥ दृष्ट्वान्यांश्च महोत्पातानतत्त्वविदः प्रजाः॥ ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्व ५२
संप्लवं॥१५॥ तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ॥ ववृधातेऽश्मसारेण काय ५४
नाद्रिपती इवा॥१६॥ दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभि। र्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदंगदाभु
जौ॥ गां कंपयंतौ चरणैः पदे पदे॥ कट्या सुकांच्यार्कमतीत्य तस्थतुः॥१७॥ प्रजापतिर्ना
म तयोरकार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत॥ तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा यं तं हिर

सिध

ण्याक्षमसूत साग्रतः॥१८॥ चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च॥ वशे सपालांल्लोकांस्त्रीन
कुतोमृत्युरुद्धतः॥१९॥ हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहं॥ गदापाणिर्दिवं यातो
युयुत्सुर्मृगयन्रणं॥२०॥ तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्कांचननूपुरं॥ वैजयंत्या स्रजा जुष्टमंस
न्यस्तमहागदं॥२१॥ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयं॥ भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्र दे४
स्ता इवाहयः॥२२॥ स वै तिरोहितान्दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट्॥ सेंद्रान्देवगणान्क्षीबा
नपश्यन्व्यनदद्भृशं॥२३॥ ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन्गंभीरं भीमनिःस्वनं॥ विजगाहे
महासत्त्वो वार्धिं मत्त इव द्विपः॥२४॥ तस्मिन्प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका यादोगणाः सन्न
धियः ससाध्वसाः॥ अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः॥२५॥
स वर्षपूगानुदधौ महाबलश्चरन्महोर्मीञ्छ्वसनेरितान्मुहुः॥ मौर्व्याऽभिजघ्ने गदया

तृ.स्कं. ५३ विभावरीं नाम सद्विशां स्नात पुरीं प्रचेतसः ॥२५॥ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकं यादो
गणानामृषभं प्रचेतसं ॥ स्मयन् प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचवज्जगाद मे देह्यधिराज सं
युगं ॥२६॥ त्वं लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनां ॥ विजि
त्य लोकेऽखिलदैत्यदानवान् यद्राजसूयेन पुराऽयजत्प्रभो ॥२७॥ स एवमुत्सिक्त
मदेन विद्विषा दृढं प्रलब्धो भगवानपां पतिः ॥ रोषं समुत्थं शमयन् स्वया धिया
व्यवोचदंगोपशमं गता वयं ॥२८॥ पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुरातनाद्यः संयुगे त्वां ५३
रणमार्गकोविदं ॥ आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहि तं मनस्विनो यं गृणते भवादृशाः
॥२९॥ तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः ॥ यस्त्वद्विधाना
मसतां प्रशांतये रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया ॥३०॥ ॥ इति श्रीभागवते महा

पुराणे तृतीयस्कंधे हिरण्याक्षदिग्विजये सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ॥ मैत्रेय उ० ॥
तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः ॥ हरेर्विदित्वा गतिमंग
नारदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः ॥१॥ ददर्श तत्राभिजितं धराधरं प्रोन्नीयमा
नावनिमग्रदंष्ट्रया ॥ मुष्णंतमक्ष्णा स्वरुचोऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो
मृगः ॥२॥ आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुंच नो रसौकसां विश्वसृजेयमर्पिता ॥ न स्वस्ति
यास्यस्यनया ममेक्षतः सुराधमासादितसूकराकृते ॥३॥ त्वं नः सपत्नैरभवाय किं
भृतो यो मायया हंत्यसुरान्परोक्षजित् ॥ त्वां योगमायाबलमल्पपौरुषं संस्थाप्य
मूढ प्रमृजे सुहृच्छुचः ॥४॥ त्वयि संस्थिते गदया शीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतया ये
च तुभ्यं ॥ बलिं हरंत्यृषयो ये च देवाः स्वयं सर्वे न भविष्यंत्यमूलाः ॥५॥ स तुद्यमानोऽरिदु ५१

टी॰मू॰ ५४ रुक्तितोमरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलक्ष्यभीतां ॥ तोदंमृषन्निरगादंबुमध्यात्‌ग्राहाहतः
सकरेणुर्यथेभः ॥६॥ तंनिःसरंतंसलिलादनुद्रुतोहिरण्यकेशोद्विरदंयथाझषः
करालदंष्ट्रोऽशनिनिस्वनोऽब्रवीद्गतह्रियांकिंत्वसतांविगर्हितं ॥७॥ सगामुदस्तात्स
लिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्वं ॥ अभिष्टुतोविश्वसृजाप्रसूनैरापूर्यमा
णोविबुधैःपश्यतोरेः ॥८॥ परानुषक्तंतपनीयोपकल्पंमहागदंकांचनचित्रदंशं ॥
मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैःप्रचंडमन्युःप्रहसंस्तंबभाषे ॥९॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ५४
सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधान्मृगयेग्रामसिंहान्‌ ॥ नमृत्युपाशैःप्रतिमु
क्तस्यवीराविकत्थनंतवगृह्णंत्यभद्र ॥१०॥ एतेवयंन्यासहरारसौकसांगतह्रियो
गदयाद्राविताऽस्ते ॥ तिष्ठामहेथापिकथंचिदाजौस्थेयंक्वयामोबलिनोत्पाद्यवैरं ॥११॥

त्वंपद्रथानांकिलयूथपाधिपोघटस्वनोस्वस्तयआश्वनूहः ॥ संस्थाप्यचास्मान्‌
प्रमृजाश्रुस्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञांनातिपिपर्त्यसभ्यः ॥१२॥ मैत्रेयउवाच ॥ सोधिक्षिप्तोभग
वताप्रलब्धश्चरुषाभृशं ॥ आजहारोल्बणंक्रोधंक्रीड्यमानोऽहिराडिव ॥१३॥ सृजन्न
मर्षितःश्वासान्मन्युप्रचलितेंद्रियः ॥ आसाद्यतरसादैत्योगदयाभ्यहनद्धरिं ॥१४
भगवांस्तुगदावेगंविसृष्टंरिपुणोरसि ॥ अवंचयत्तिरश्चीनोयोगारूढइवांतकं
॥१५॥ पुनर्गदांस्वमादायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः ॥ अभ्यधावद्धरिःक्रुद्धःसंरंभाद्दष्ट
दच्छदं ॥१६॥ ततश्चगदयारातिंदक्षिणस्यांभ्रुविप्रभुः ॥ आजघ्नेसतुतांसौम्यगद
याकोविदोऽहनत्‌ ॥१७॥ एवंगदाभ्यांगुर्वीभ्यांहर्यक्षोहरिरेवच ॥ जिगीषयासुसं गी॰
रब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥१८॥ तयोःस्पृधोस्तिग्मगदाहतांगयोःक्षतास्रवघ्राण

३·सू विक्रीडन्मृगो ॥ विचित्रमार्गांश्चरतो जिगीषयाव्यभादिलायामिवशुष्मिणोर्मृधः ॥१९॥ दै
५५ त्यस्ययज्ञावयवस्यमाययागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ॥ कौरव्यमह्यांद्विषतोर्विमर्दनं ॥
दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतःस्वराट् ॥२०॥ आसन्नशौंडीरमपेतसाध्वसंकृतप्रतीकारमहार्य
विक्रमं ॥ विलक्ष्यदैत्यंभगवान्सहस्रणीर्जगादनारायणमादिसूकरं ॥२१॥ ब्रह्मोवाच
॥ एषतेदेवदेवानामंघ्रिमूलमुपेयुषां ॥ विप्राणांसौरभेयीणांभूतानामप्यनागसां ॥२२॥ प
६ हु आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोसुरः ॥ अन्वेषन्नप्रतिरथोलोकानटतिकंटकः ॥२३॥ मै
नंमायाविनंदृप्तंनिरंकुशमसत्तमं ॥ आक्रीडबालवद्देवयथाशीविषमुत्थितं ॥२४॥ ५५
नयावदेषवर्द्धेतस्वांवेलांप्राप्यदारुणः ॥ स्वांदेवमायामास्थायतावज्जह्यघमच्युत
एषाघोरतमासंध्यालोकच्छंबट्करीप्रभो ॥ उपसर्पतिसर्वात्मन्सुराणांजयमाव
ह ॥२६॥

अधुनैषोभिजिन्नामयोगोमौहूर्तिकोह्यगात् ॥ शिवायनस्त्वंसुहृदामाशुनिस्तरदु
स्तरं ॥२७॥ दिष्ट्यात्वांविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयं ॥ विक्रम्यैनंमृधेहत्वालोकाना
धेहिशर्मणि ॥२८॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षवधे
अष्टादशोध्यायः ॥१८॥ मैत्रेयउवाच ॥ ॥ अवधार्यविरिंचस्यनिर्व्यलीकामृतंवचः ॥
तद्धस्यप्रेमगर्भेणतदपांगेनसोग्रहीत् ॥१॥ ततःसपत्नंमुखतश्चरंतमकुतोभयं ॥ ज
घानोत्पत्यगदयाहनावसुरमक्षजः ॥२॥ साहतातेनगदयाविहताभगवत्करात् ॥ विघूर्णि
तापतद्रेजेतदद्भुतमिवाभवत् ॥३॥ सतदालब्धतीर्थोपिनबबाधेनिरायुधं ॥ मानयन्
समृधेधर्मंसुनाभंचास्मरद्विभुः ॥४॥ विष्वक्सेनंप्रकोपयन् ॥४॥ गदायामपविद्धायां
हाहाकारेविनिर्गते ॥ मानयामासतद्धर्मंसुनाभंचास्मरद्विभुः ॥५॥ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्रा

धर्मेण स्वपार्षदमुख्येन विषज्जमानं ॥ चित्रावाचोऽतद्विदां खेचराणां तत्र स्मासन् स्वस्ति
ते मुंजहीति ॥६॥ स तं निशम्यात्तरथांगमग्रतो व्यवस्थितं पद्मपलाशलोचनं ॥ वि
लोक्य चामर्षपरिप्लुतेंद्रियो रुषा स्वदंतछदमादशच्छ्वसन् ॥७॥ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां सं
चक्षाणो दहन्निव ॥ अभिद्रुत्य स्वगदया हतोसीत्याहनद्धरिं ॥८॥ पदा सव्येन तां सा
धो भगवान् यज्ञसूकरः ॥ लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरंहसं ॥९॥ आह चायु
धमाधत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि ॥ इत्युक्तः स तया भूयः ताडयन् व्यनदद्भृशं ॥१०॥ सतां
मापतंतीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ॥ जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीं ॥११
स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः ॥ नैच्छद्गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः ॥
॥१२॥ जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपं ॥ यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायाभि

चरन्यथा ॥१३॥ तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं चकासदंतः ख उदीर्णदीधिति ॥
चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितं ॥१४॥ वृक्णे स्वशू
ले बहुधारिणा हरेः प्रत्येत्य विस्तीर्णमुरो विभूतिमत् ॥ प्रवृद्धरोषः स कठोरमुष्टि
ना नदन् प्रहृत्यांतरधीयतासुरः ॥१५॥ तेनेत्थमाहतः क्षत्तर्भगवानादिसूकरः ॥
नाकंपत मनाग्क्वापि स्रग्हत इव द्विपः ॥१६॥ अथोरुधासृजन्मायां योगमाये
श्वरे हरौ ॥ यां विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरेस्योपसंयमं ॥१७॥ प्रववुर्वायवश्चंडा
स्तमः पांशवमैरयन् ॥ दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥१८॥ द्यौर्नष्ट
भगणाभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ॥ वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनि
चासकृत् ॥१९॥ गिरयः प्रत्यदृश्यंत नानायुधमुचोऽनघ ॥ दिग्वाससो यातुधान्यः

टं॰भू॰ क्षालिन्यो मुक्तमूर्द्धजाः ॥२०॥ बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्त्यश्वरथकुंजरैः ।आततायिभि
५७ रुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोऽतिवैशसाः ॥२१॥ प्रादुःकृतानां मायानामासुरीणां विनाशनं ॥ सुद
र्शनास्त्रं भगवान्प्रायुंक्त दयितं त्रिपात् ॥२२॥ तदा दितेः समभवत्सहसा हृदि वेपथुः
स्मरंत्या भर्तुरादेशं स्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे ॥२३॥ विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाव्रज्य केशवं ।
रुषोपगूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः ॥२४॥ तं मुष्टिभिर्विनिघ्नंतं वज्रसारैरधोक्षजः
॥ करेण कर्णमूलेऽहन् यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः ॥२५॥ स आहतो विश्वजिता ह्यवज्ञया परि ॥५७॥
भ्रमद्गात्र उदस्तलोचनः ॥ विकीर्णबाह्वंघ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथा नगेंद्रो लुलितो नभस्व
ता ॥२६॥ क्षितौ शयानं तमकुंठवर्चसं करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदं ॥ अजादयो वीक्ष्य शशं
सुरागता अहो इमं को नु लभेत संस्थितिं ॥२७॥ यं योगिनो योगसमाधिना रहो ध्या

यंति लिंगादसतो मुमुक्षया ॥ तस्यैव दैत्यर्षभः पदाहतो मुखं प्रपश्यन् तनुमुत्ससर्ज ह
॥२८॥ एतौ तौ पार्षदावस्य शापाद्यातावसद्गतिं ॥ पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते ह जन्म
भिः ॥२९॥ देवा ऊचुः ॥ नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतंतवे स्थितौ गृहीतामलसत्वमूर्तये ॥ दिष्ट्या
हतोऽयं जगतामरुंतुदस्त्वत्पादभक्त्या वयमीश निर्वृताः ॥३०॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं हिरण्याक्ष
मसह्यविक्रमं स सादयित्वा हरिरादिसूकरः ॥ जगाम लोकं स्वमखंडितोत्सवं समीडि
तः पुष्करविष्टरादिभिः ॥३१॥ मया यथानूक्तमवादि ते हरेः कृतावतारस्य सुमित्र चे
ष्टितं ॥ यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः ॥३२॥ सूत उवाच ॥ इति
कौषारवाख्यातामाश्रुत्य भगवत्कथां ॥ क्षत्तानंदं परं लेभे महाभागवतो द्विज ॥३३॥
अन्येषां पुण्यश्लोकानामुद्दामयशसां सतां ॥ उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्सांकस्य किं पु

तृ॰भू॰ नः ॥३४॥ योगजेंद्रं झषग्रस्तं ध्यायेतं चरणांबुजे ॥ क्रोशंतीनां करेणूनां कृछ्रतोमोच
५८ यद्द्रुतं ॥३५॥ तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ॥ कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यम
साधुभिः ॥३६॥ यो वै हिरण्याक्षवधं महाद्भुतं विक्रीडितं कारणसूकरात्मनः ॥३७॥ शृ
सा४ णोति गायत्यनुमोदतेंजसा विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजाः ॥३८॥ एतन्महापुण्यमलं
पवित्रं धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषां ॥ प्राणेंद्रियाणां युधि शौर्यवर्द्धनं नारायणोंते
गतिरंग शृण्वतां ॥३९॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकोनविंशो ५८
ध्यायः ॥ ॥शौनक उ॰ ॥ महीं प्रतिष्ठामध्यस्य सौते स्वायंभुवो मनुः ॥ कान्यन्वतिष्ठ
द्द्वाराणि मार्गायावरजन्मनां ॥१॥ क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकांतिकः सुहृत् ॥ यस्त्व
त्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥२॥ द्वैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहजः ॥
उ॰

पृ१ तृ१

सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्यनुव्रतः ॥३॥ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थ
सेवया ॥ उपगम्य कुशावर्त्त आसीनं तत्त्ववित्तमं ॥३॥ तयोः संवदतोः सूत प्रवृ
त्ता ह्यमलाः कथाः ॥ आपो गंगा इवाघघ्नीर्हरेः पादांबुजाश्रयाः ॥४॥ ता नः कीर्त्तय डी२
भद्रं ते कीर्त्तन्योदारकर्मणः ॥ रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन् ॥५॥
एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः ॥ भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रू
यतामिति ॥६॥ सूत उ॰ ॥ हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसात
लात् ॥ लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं संजातहर्षो मुनिमाह भारतः ॥७॥ विदुर उ॰
प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ॥ किमारभत मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्य
क्तमार्गवित् ॥८॥ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायंभुवो मनुः ॥ ते वै ब्रह्मण आज्ञा

र.भ्र देशा कथमेतदमोनयत् ॥१०॥ स द्वितीयाः किमसृजन् स्वतंत्रा उत कर्मसु ॥ आहोस्वि
५९॥ संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ॥११॥ मैत्रेय उवाच ॥ दैवेन दुर्वितर्केण परेणा
निमिषेण च ॥ जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद्गुणत्रयात् ॥१२॥ रजःप्रधानान्म
हतस्त्रिलिंगो दैवचोदितात् ॥ जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पंचशः ॥१३॥ र४
॥ तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकं ॥ संहत्य दैवयोगेन हैममंड
मवासृजत् ॥१४॥ सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आंडकोशो निरात्मकः ॥ साग्रं वै वर्ष
साहस्रमन्ववासीत्तमीश्वरः ॥१५॥ तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधि ५९
ति ॥ सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् ॥१६॥ सोऽनुविष्टो भगवता यः
शेते सलिलाशये ॥ लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ॥१७॥ ससर्ज

छायया विद्यां पंचपर्वाणमाग्रतः ॥ तामिस्रमंधतामिस्रं तमो मोहो महातमः
॥१८॥ विससर्जात्मनः कायं नाभिनंदंस्तमोमयं ॥ जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृ
ट्समुद्भवां ॥१९॥ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः ॥ मा रक्षतैनं जक्षध्व
६४ मित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः ॥२०॥ देवस्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत ॥ अहो मे
सि५ यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ ॥२१॥ देवताः प्रभया या दीव्यन् प्रमुखतोऽसृज
त् ॥ ते अहार्षुर्देवयंतो विसृष्टां तां प्रभामहः ॥२२॥ देवो देवान् जघनतः सृज
ति स्मातिलोलुपान् ॥ त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे ॥२३॥ ततो हस
न् स भगवान् असुरैर्निरपत्रपैः ॥ अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापत
त् ॥२४॥ स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्त्तिहरं हरिं ॥ अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपा

र॰मू॰ म्रदर्शनं॥२५॥ पादिमं परमात्मेति प्रेषणेनास्त्र जं श्रुताः। तद् मायमित्रं पापाद्रुपक्राम
६० तिमां प्रभो॥२६॥ त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः॥ त्वमेकः क्लेशदः स्त्रीणा॥
मनासन्न पदांस्तव॥२७॥ सो वधार्यो स्यकार्प्यं विदित्वा ध्यानदर्शनः॥ विमुंचात्मनस्त
नुं घोरामिसुक्तो विमुमोचह॥२८॥ तां क्वणच्चरणांभोजां मद विह्वललोचनां॥ कांची
कलापविलसद्दुकूलछन्नरोधसं॥२९॥ अन्योन्यश्लेषयोत्तुंगनितंवरपयोधरां॥ सुना
सां सुद्विजां स्निग्धहासलीलावलोकनां॥३०॥ गूहंतीं ब्रीडयात्मानं नीलालकवरूथिनीं॥ ६
उपलभ्यासुरा धर्मसर्वे संमुमुहुः स्त्रियं॥३१॥ अहो रूपमहो धैर्यमहो ह्यस्या नवं वयः॥
मध्ये कामयमानानामकामेव विसर्पतीति॥३२॥ वितर्कयंतो बहुधा तांसंध्यां प्रमदाकृतिं
॥ अभिसंभाव्य विश्रंभात् पर्यपृच्छन् कुमेधसः॥३३॥ कासि कस्यासि रंभोरु को वार्थस्तेत्र

भामिनी॥ रूपद्रविणपण्येन दुर्भगान्नो विवाधसे॥३४॥ या वा काचित्त्वमबले दिष्ट्या सं
दर्शनं तव॥ उत्सुनोषीक्षमाणानां कंदुकक्रीडया मनः॥३५॥ नैकत्र ते जयति शालिनि
ग्रं॰१ पादपद्मं घ्नंत्या मुहुः करतलेन पतत्पतंगं॥ मध्यं विषीदति बृहत्स्तनभारभीतं शांतेव
दृष्टिरमला सुशिखा समूहः॥३६॥ इति सायंतनीं संध्यामसुराः प्रमदायतीं॥ प्रलोभयंतीं
जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियं॥३७॥ प्रहस्य भावगंभीरं जिघ्रंत्यात्मानमात्मना॥ कांत्या
ससर्ज भगवान् गंधर्वाप्सरसां गणान्॥३८॥ विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कांतिमतीं
प्रियां॥ त एव चाददुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः॥३९॥ सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मा
त्मतंद्रिणा॥ दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ॥४०॥ जगृहुस्तद्विसृष्टां
तां जृंभणाख्यां तनुं प्रभो॥ निद्रामिंद्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते॥४१॥ येनोच्छिष्टां

तृ॰स्कं॰ ६१ धर्षयिंति तमुन्मादं प्रचक्षते ॥ ऊर्जस्वंतं मन्यमान आत्मानं भगवानजः ॥४२॥ साध्यान्
गणान् पितृगणान् परोक्षेणासृजत्प्रभुः ॥ ते आत्मसर्गं तं कायं पितरः प्रतिपेदिरे ॥४३॥
साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ॥ सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ॥
४४॥ तेभ्योऽददात्तमात्मानमंतर्धानाख्यमद्भुतं ॥ स किंनरान् किंपुरुषान् प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ॥
४५॥ मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन् ॥ ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना ॥४६॥ ६१
मिथुनीभूय गायंतस्तमेवोषसि कर्मभिः ॥ देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिंतया ॥४७॥ सर्गे
नुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः ॥ येऽहीयंतामुतः केशा अहयस्तेंऽग जज्ञिरे ॥४८॥ सर्पाः प्रस
र्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकंधराः ॥ स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः ॥४९॥ तदा म
नून् ससर्जांते मनसा लोकभावनान् ॥ तेभ्यः सोऽसृजत्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मवान् ॥५०॥ ता

न्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिं ॥ अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतं ॥५१॥
प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन् साकमन्नमदाम हे ॥ तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ॥५२॥
ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ॥ तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशम
दादजः ॥५३॥ यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ॥ ॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विंशतिमोध्यायः ॥२०॥ ॥ विदुर उवाच ॥ स्वायंभु
वस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः ॥ कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः ॥१॥ प्रियव्र
तोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै ॥ यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीं ॥२॥ तस्य वै दु
हिता ब्रह्मन् देवहूतीति विश्रुता ॥ पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ॥३॥ तस्यां स वै
महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ॥ ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ॥४॥ रुचिर्यो भगवान्

३.भा. ब्रह्मन् दक्षो वा ब्राह्मणः सुतं ॥ यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीं ॥५॥ मैत्रेय उ०॥
६२ प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः ॥ सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश॥
॥६॥ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः ॥ संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषं
॥७॥ तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे ॥ दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः
॥८॥ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजं ॥ स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजो- ६२
ऽम्बरं ॥९॥ किरीटिनं कुंडलिनं शंखचक्रगदाधरं ॥ श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्श-
स्मितेक्षणं ॥१०॥ विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशे गरुत्मतः ॥ दृष्ट्वा खेवस्थितं वक्षःश्रि-
यं कौस्तुभकंधरं ॥११॥ जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः ॥ गीर्भिस्त्वभ्य-
गृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृतांजलिः ॥१२॥ कर्दम उ०॥ जुष्टं बताद्याखिलसत्वराशेः सां-

सिध्यमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः ॥ यद्दर्शनं जन्मभिरीड्य सद्भिराशासते योगिनो रूढयो-
गाः ॥१३॥ ये मायया ते हतमेधसस्त्वत्पादारविंदं भवसिंधुपोतं ॥ उपासते कामलवाय
तेषां रासीश कामान्निरयेपि ये स्युः ॥१४॥ तथा स चाहं परिवोढुकामः समानशीलां
गृहमेधधेनुं ॥ उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघांघ्रिपस्य ॥१५॥ प्रजा-
पतेस्ते वचसाधीश तंत्या लोकः किलायं कामहतोनुबद्धः ॥ अहं च लोकानुगतो
वहामि बलिं च शुक्लानिमिषाय तुभ्यं ॥१६॥ लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च हित्वा
श्रितास्ते चरणातपत्रं ॥ परस्परं त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥१७॥
न तेऽजराक्षभ्रमिरायुरेषां त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपर्व ॥ षण्नेम्यनंतछदि यत्त्रिणा- भा.स्कं.३
भि करालस्रोतो जगदाछिद्य धावत् ॥१८॥ एकः स्वयं सं जगतः सिसृक्षयाद्वि-
नृ१

द०म तीयया त्मन्नधियोगमायया ॥ सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभिर्भगवन्
६३ स्वशक्तिभिः ॥१९॥ नैतद्बताधीश पदं तवेप्सितं यन्मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मं ॥ अनु
ग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः ॥२०॥ तं त्वानुभूत्यो
परतक्रियार्थं स्वमायया वर्तितलोकतंत्रं । नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पी
यसि कामवर्षं ॥२१॥ मैत्रेय उ० ॥ इत्यव्यलीकं प्रणुतोब्जनाभस्तमाबभाषे वचसामृतेन । ६३
सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः ॥२२॥ श्रीभगवानु० ॥ विदित्वा
तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत् ॥ यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चितः ॥२३॥ न वै जा गर
तु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणं ॥ भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मनां ॥२४॥ प्रजा
पतिसुतः सम्राट् मनुर्विख्यातमंगलः ॥ ब्रह्मावर्तं योधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीं ॥
॥२५॥

स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया ॥ आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोवि
दः ॥२६॥ आत्मजामसितापांगीं वयःशीलगुणान्वितां ॥ मृगयंतीं पतिं दास्यत्यनु
रूपाय ते प्रभो ॥२७॥ समाहितं ते हृदयं यत्रेमान् परिवत्सरान् ॥ सा त्वां ब्रह्मन्नृ
पवधूः काममाशु भजिष्यति ॥२८॥ या त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति ॥
वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यंत्यंजसात्मनः ॥२९॥ त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म
उशत्तमः ॥ मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ॥३०॥ कृत्वा दयां च जीवे
षु दत्वा चाभयमात्मवान् ॥ मय्यात्मानं सह जगद्द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि मां ॥३१॥
सहाहं स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामुने ॥ तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्वसंहि
तां ॥३२॥ मैत्रेय उ० ॥ एवं तमनुभाष्याथ भगवान्प्रत्यगक्षजः । जगाम बिंदुसरसः

इ॰ मू॰ ६४ सरस्वत्या परिश्रितात् ॥३३॥ निरीक्षितस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः
आकर्णयन् पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितं स्तोममुदीर्णसाम ॥३४॥ अथ संप्रस्थिते शु
क्ले कर्दमो भगवानृषिः ॥ आस्ते स्म बिंदुसरसि तं कालं प्रतिपालयन् ॥३५॥ म
नुः स्यंदनमास्थाय शातकौंभपरिच्छदं ॥ आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यः पर्यटन्महीं ॥ ६४
॥३६॥ तस्मिन्सुधन्वन्नहनि भगवान्यत्समादिशत् ॥ उपायादाश्रमपदं मुनेः
शांतव्रतस्य तत् ॥३७॥ यस्मिन्भगवतो नेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः ॥ कृपया संप
रीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशं ॥३८॥ तद्वै बिंदुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतं ॥ पुण्यं छु
शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितं ॥३९॥ पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियान्वितं ॥४०॥ मत्तद्विजगणैर्घुष्टं मत्तभ्रमरवि

भ्रमं ॥ मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलं ॥४१॥ कदंबचंपकाशोककरंज
बकुलासनैः ॥ कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतं ॥४२॥ कारंडवैः प्लवैर्हंसैः
कुररैर्जलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितं ॥४३॥ तथैव हरि
णैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुंजरैः ॥ गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिसंवृतं ॥४४॥ प्रवि
श्य तत्तीर्थवरमादिराजः सहात्मजः ॥ ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्हुतहुताशनं ॥४५॥
विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरं ॥ नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापांगविलोकना
६२ त् ॥४६॥ तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥ प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीर
वाससं ॥४७॥ उपसंसृत्य मलिनं यथार्हणमसंस्कृतं ॥ अथोटजमुपायातं नृदेवं
प्रणतं पुरः ॥४८॥ सपर्यया पर्यगृह्णात्प्रतिनंद्यानुरूपया ॥ गृहीतार्हणमासीनं संयतं

तृ.भा.
६५

प्रीणयन्मुनिः॥ स्मरन्भगवतादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा॥४८॥ कर्दम उ०॥ नूनं
चंक्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते। वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी॥४९॥ यो
र्केंद्वग्नींद्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसां॥ रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्लाय ते नमः॥५०॥
न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्चितं। विस्फूर्जच्चंडकोदंडो रथेन त्रासयन्नघान्॥५१
स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मंडलं भुवः॥ विकर्षन्बृहतीं सेनां पर्यटस्यंशुमानिव॥५२॥
तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबंधनाः॥ भगवद्रचिता राजन्भिद्येरन्बत दस्युभिः॥५३ ६५
अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यंकुशैर्नृपः॥ शयाने त्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनंक्षति
॥५४॥ अथापि पृच्छे त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः॥ तद्वयं निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे
हृदा॥५५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकविंशतिमोऽध्यायः॥२१॥

॥ मैत्रेय उ०॥ एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिं॥ सव्रीड इव तं सम्राडुपा
रतमुवाच ह॥१॥ मनुरु०॥ ब्रह्मासृजत्स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया॥ छंदोमयस्त
पोविद्यायोगयुक्तानलंपटान्॥२॥ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्र
पात्॥ हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमंगं प्रचक्षते॥३॥ अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं
च रक्षतः॥ रक्षति स्माव्ययो देवः स यः सदसदात्मकः॥४॥ तव संदर्शनादेव छि
न्ना मे सर्वसंशयाः॥ यत्स्वयं भगवान्प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिषोः॥५॥ दिष्ट्या मे भगवा
ष्टो३ न्दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनां॥ दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा मे भवतः शिवं॥६॥ दि
दिष्ट्या त्वयानुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान्॥ अपावृतैः कर्णरंध्रैर्जुष्टा दिष्ट्यो ष्टो२
शतीर्गिरः॥७॥ स भवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनो मम॥ श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रा

शिष्टा१

र०सू०
६६
३२

वितन्त्रपयामुने॥८॥ प्रियव्रतोत्तानपादोः स्वसेयं दुहिता मम॥ अन्विच्छति पतिं यु
क्तं वयःशीलगुणादिभिः॥९॥ यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान्॥ अ
श्रृणोन्नारदादेषा त्वय्यासीत्कृतनिश्चया॥१०॥ तत्प्रतीच्छ द्विजाग्र्येमां श्रद्धयोपाहृ
तां मया॥ सर्वात्मनानुरूपां ते गृहमेधिषु कर्मसु॥१२॥ उद्यतस्य हि कामस्य
प्रतिवादो न शस्यते॥ अपि निर्मुक्तसंगस्य कामरक्तस्य किं पुनः॥१३॥ य उद्यत
मनादृत्य कीनाशमभियाचते॥ क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः॥१४॥ ६६
अहं त्वाश्रृणवं विद्वन्विवाहार्थं समुद्यतं॥ अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रत्तां प्रतिगृहाण
मे॥१५॥ कर्दम उ०॥ बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ता च तवात्मजा॥ आवयोरनुरूपोऽसा
वाद्यो वैवाहिको विधिः॥१६॥ कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः पुत्र्याः समाम्नायवि

त१

धौ प्रतीतः॥ क एव तां न यांनाद्रियेत स्वयैव कांत्या क्षिपतीमिव श्रियं॥१६॥
यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदंघ्रिशोभां विक्रीडतीं कंदुकविह्वलाक्षीं॥ विश्वावसुर्न्यपत
त्स्वाद्विमानाद्विलोक्य संमोहविमूढचेताः॥१७॥ तां प्रार्थयंतीं ललनाललाममसे
वितश्रीचरणैरदृष्टां॥ वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं को नानुमन्येत बुधोऽभियातां
॥१८॥ अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे॥ अतो धर्मान्पा
रमहंस्यमुख्यान्शुक्लप्रोक्तान्बहु मन्ये विहिंस्रान्॥१९॥ यतोऽभवद्विश्वमिदं वि
चित्रं संस्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते॥ प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भग
वाननंतः॥२०॥ स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे आसीच्च तूष्णीमरविंदनाभं॥
धियोपगृह्णन्स्मितशोभितेन मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः॥२१॥ सोऽनुज्ञात्वा

द.मू.
६७

व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटं ॥ तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥२२॥
शतरूपा महाराज्ञी पारिबर्हान्महाधनान् ॥ दंपत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषावासः प
रिच्छदान् ॥२३॥ प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः ॥ उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कं
ठ्योन्मथिताशयः ॥२४॥ अशक्नुवंस्तद्विरहं मुंचन्बाष्पकलां मुहुः ॥ आसिंचदंब
वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः ॥२५॥ आमंत्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः ॥ प्रतस्थे
रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥२६॥ उभयोरृषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ६७
ऋषीणामुपशांतानां पश्यन्नाश्रमसंपदः ॥२७॥ तमायांतमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्त्तात्प्र
जापतिं ॥ गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥२८॥ बर्हिष्मती नाम पुरी
सर्वसंपत्समन्विता ॥ न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्यांगं विधुन्वतः ॥२९॥ कुशाः काशास्त

ज्ञि२१

एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः ॥ ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ॥३०॥ कुशका
शमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान्मनुः ॥ अजयद्यज्ञपुरुषं लब्धा स्थानं यतो भुवं ॥
बर्हिष्मतीं नाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत् ॥ तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयवि
नाशनं ॥३२॥ सभार्यः सप्रजः कामान्बुभुजेन्याविरोधतः ॥ संगीयमानसत्की
र्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः ॥३३॥ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन्हरेः कथाः ॥ निष्णा
तो योगमायासु मुनिः स्वायंभुवो मनुः ॥३४॥ यदाभ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परं ॥
अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वांतरयापनाः ॥३५॥ शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो
ब्रुवतः कथाः ॥ स एवं स्वांतरं निन्ये युगानामेकसप्ततिं ॥३६॥ वासुदेवप्रसंगेन परिभू
तगतित्रयः ॥ शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषाः ॥३७॥ भौतिकाश्च कथं क्ले

तृ॰स्कं॰ शाबाधंतेहरिसंश्रयं॥यःपृष्टोमुनिभिःप्राहधर्मान्नानाविधान्छुभान्॥३८॥न
६८ णांवर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितःसदा।एतत्तेआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतं॥३९॥
वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृती
यस्कंधेद्वाविंशोध्यायः॥ ॥मैत्रेयउ॰॥पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोवि
दा॥नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुं॥१॥विश्रंभेणात्मशौचेनगौरवेणद
मेनच॥सुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाचभो।२॥विसृज्यमानंदंभंचद्वेषंलोभम ६८
घंसय।जोवृसंस्थांयथापूर्वंनिर्ममसेस्यथास्वयाम्॥३॥ससर्जछाययाविद्यांपंचपर्वा
पर्वाणमाग्रतः॥तामिस्रमंधतामिस्रंतमोमोहोमहातमः।४॥विससर्जात्मनं
घंमदं।अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत्॥३॥सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवीं

समनुव्रतां॥दैवाद्गरीयसःपत्युराशासानांमहाशिषः॥४॥कालेनभूयसाक्षामां
कर्शितांव्रतचर्यया॥प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाब्रवीत्॥५॥तुष्टोहमद्यत
वमानविमानदायांसुश्रूषयापरमयापरयाचभक्त्या॥योदेहिनामयमतीवसुहृ
त्सदेहोनावेक्षितःसमुचितःक्षपितुंमदर्थे।६॥येमेस्वधर्मनिरतस्यतपः
समाधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्रसादाः॥तानेवतेमदनुसेवनयावरुद्धान्
दृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयानशोकान्॥७॥अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृंभवि
भ्रंशितार्थरचनाःकिमुरुक्रमस्य॥सिद्धासिभुंक्ष्वविभवान्निजधर्मदोहान्
दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः॥८॥एवंब्रुवाणमबलाखिलयोगमा
याविद्याविचक्षणमवेक्ष्यगताधिरासीत्॥संप्रश्रयप्रणयविह्वलयागिरेषद्

विलसद्ध१

स्कं.भा. व्रीडावलोकविलसद्धसितानन्नाह ॥ देवहूतिरु० ॥ राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोगमायाधि
६९ पे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः ॥ यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृदंगसंगो भूयाद्गरीयसि
गुणः प्रसवः सतीनां ॥१०॥ तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं येनैष मे कर्शितोऽतिरि
रंसयात्मा ॥ सिध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया दीनस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व ॥११॥
मैत्रेय उ० ॥ प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः ॥ विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्ये
वाविरचीकरत् ॥१२॥ सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितं ॥ सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं मणि ६९
स्तंभैरुपस्कृतं ॥१३॥ दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहं ॥ पट्टिकाभिः पताकाभि
र्विचित्राभिरलंकृतं ॥१४॥ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मंजुसिंजत्षडंघ्रिभिः ॥ दुकूल
क्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितं ॥१५॥ उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक्पृथक् ॥

तृषड१

क्षिप्तैः कशिपुभिः कांतं पर्यंकव्यजनासनैः ॥१६॥ तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशो
भितं ॥ महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥१७॥ द्वाःसु विद्रुमदेहल्या भातं वज्र
कपाटिमत् ॥ शिखरेष्विंद्रनीलेषु हेमकुंभैरधिश्रितं ॥१८॥ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्व
ज्रभित्तिषु निर्मितैः ॥ जुष्टं विचित्रवैतानैः महार्हैर्हेमतोरणैः ॥१९॥ हंसपारावतव्रातै
तत्र५ स्तत्र तत्र निकूजितं ॥ कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च ॥२०॥ विहारस्थानविश्राम
संवेशप्रांगणाजिरैः ॥ यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः ॥२१॥ ईदृग्गृहं तत्पश्यं गृ.४
तीं नातिप्रीतेन चेतसा ॥ सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत्कर्दमः स्वयं ॥२२॥ कर्दम उ० ॥ नि
मज्ज्यास्मिन्ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह ॥ इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणां ॥
॥२३॥ सा तद्भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ॥ सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च

ह॰पु॰ नूर म्हर्द्धिजा॥२४॥ अंगं च मलपंकेन संछन्नं शबलस्तनं॥ आविवेश सरस्तस्याः सरः शिव

७० जलाशयं॥२५॥ सांतः सरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः॥ सर्वाः किशोरवयसो द

दृशोत्पलगंधयः॥२६॥ तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्रांजलयः स्त्रियः। वयं कर्मकरीस्तुभ्यं

शाधि नः करवाम किं॥२७॥ स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीं॥ दुकूले निर्मले नूत्ने

ददुरस्यै च मानदाः॥२८॥ भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि द्युमंति च। अन्नं सर्वगुणोपेतं ७०

पानं चैवामृतासवं॥२९॥ अथादर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजोंबरं। विरजं कृतस्वस्त्य

यनं कन्याभिर्बहुमानितं॥३०॥ स्नातं कृतशिरःस्नानं सर्वाभरणभूषितं। निष्कग्रीवं वल

यिनं कूजत्कांचननूपुरं॥३१॥ श्रोण्योरध्यस्तया कांच्या कांचन्या बहुरत्नया॥ हारेण च

महार्हेण रुचकेण च भूषितं॥३२॥ सुदतीं सुभ्रुवा श्लक्ष्णस्निग्धापांगेन चक्षुषा। पद्म

कोशस्पर्धिना नीलैरलकैश्च लसन्मुखं॥३३॥ यदा सस्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिं। त

त्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः॥३४॥ भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा

निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत॥३५॥ स तां कृतमलस्नानां विभ्राजंतीमपूर्ववत्

॥ आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीं॥३६॥ विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवास

सं॥ जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन्॥३७॥ तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययानुरक्तो

नि४ विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने। बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवो

डुपतिर्नभस्थः॥३८॥ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुतसौ

भगासु॥३९॥ सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु रेमे चिरं धनदवल्ललनावरूथी॥

॥४०॥ वैश्रंभके सुरसने नंदने पुष्पभद्रके॥ मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः॥४१॥

२०मू. भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा॥ वैमानिकानत्यशेत चरंल्लोकान्यथा
७२ निलः॥४१॥ किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसां॥ यैराश्रितास्तीर्थपदश्चरणो व्यस
नात्ययः॥४२॥ प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान्स्वसंस्थया॥ बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्र
मायन्यवर्त्तत॥४३॥ विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकां॥ रामां निरमयन्रेमेव
रू५ र्षपूगान्मुहूर्त्तवत्॥४४॥ तस्मिन्विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता॥ न चाबुध्यत तं ७१
कालं पत्यापीच्येन संगता॥४५॥ मैत्रेय उ०॥ एवं योगानुभावेन दंपत्यो रममाणयोः॥ शतं
ना३ व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक्॥४६॥ तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनात्म
वित्॥ नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः॥४७॥ अतः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः
स्त्रियः प्रजाः॥ सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्यो लोहितोत्पलगंधयः॥४८॥ पतिं सा प्रव्रजिष्यंतं

तदालक्ष्योशती सती॥ स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता॥४९॥ लिखंत्यधोमुखी
भूमिं पदा नखमणिश्रिया॥ उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः॥५०॥ देवहूतिरु०॥
श्र३ सर्वं तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतं॥ अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि॥५१॥
ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः॥ कश्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजि खि४
ते वने॥५२॥ एतावतालं कालेन व्यतिक्रांतेन मे प्रभो॥ इंद्रियार्थप्रसंगेन परि
त्यक्तपरात्मनः॥५३॥ इंद्रियार्थेषु सज्जंत्या प्रसंगस्त्वयि मे कृतः॥ अजानंत्या परं भा
वं तथाप्यस्त्वभयाय मे॥५४॥ संगो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितो धिया॥ स एव सा
धुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते॥५५॥ नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते॥ न तीर्थ
पदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः॥५६॥ साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढं॥ य

तृ॰स्कं॰ लां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षे ह बंधनात् ॥५७॥ ॥इति श्रीभागवते महापुरा

७२ णे तृतीयस्कंधे कापिलेयोपाख्याने त्रयोविंशोध्यायः॥२३॥ ॥मैत्रेय उ॥ निर्वे

दवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः॥ दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन्॥

॥१॥ कर्दम उ॥ मा खिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिंदिते। भगवांस्तेक्षरो गर्भम

दूरात्संप्रपत्स्यते॥२॥ धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च। तपोद्रविण ७२

दानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज॥३॥ स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः॥ छे

त्ता ते हृदयग्रंथिमौदर्यो ब्रह्मभावनः॥४॥ मैत्रेय उ॥ देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण

प्रजापतेः॥ सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुं॥५॥ तस्यां बहुतिथे काले भ ३१

गवान्मधुसूदनः॥ कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेग्निरिव दारुणि॥६॥ अवादयंस्तदा

व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः॥ गायंति तं स्म गंधर्वा नृत्यंत्यप्सरसो मुदा॥७॥ पेतुः

सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः॥ प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अंभांसि च मनांसि

च॥८॥ तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितं॥ स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्या

दिभिरभ्ययात्॥९॥ भगवंतं परं ब्रह्म सत्वेनांशेन शत्रुहन्। तत्वसंख्यानविज्ञप्त्यै

जातं विद्वानजः स्वराट्॥१०॥ सभाजयन्विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितं। प्रहृष्य

माणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात्॥११॥ ब्रह्मोवाच॥ त्वया मेपचितिस्तात क

७३ ल्पिता निर्व्यलीकतः। यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन्॥१२॥ एताव

त्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः। बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः॥१३॥

इमा दुहितरः सत्यस्तव वत्स सुमध्यमाः॥ सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यंत्यनेकधा।

स्कं॰३ ॥१४॥ अथत्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि । आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि
७२ यशो भुवि ॥१५॥ वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया । भूतानां शेवधिं देहं बिभ्रा
णं कपिलं मुने ॥१६॥ ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः ॥ हिरण्यकेशः प
द्माक्षः पद्ममुद्रापदांबुजः ॥१७॥ एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः । अविद्या
संशयग्रंथिं छित्वा गां विचरिष्यति ॥१८॥ अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैः सुसंमतः ७२
लोके कपिल इत्याख्यां गंता ते कीर्तिवर्द्धनः ॥ मैत्रेय उ॰ ॥ तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः
सहनारदः ॥ हंसो हंसेन यानेन त्रिधामपरमं ययौ ॥२०॥ गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्ते
न चोदितः ॥ यथोदितं स्वदुहितॄः प्रादाद्विश्वसृजां ततः ॥२१॥ मरीचये कलां प्रादादनु
सूयामथात्रये । श्रद्धामंगिरसे यच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवं ॥२२॥ पुलहाय गतिं युक्तां क्र

तवे च क्रियां सतीं ॥ ख्यातिं च भृगवे यच्छद्वशिष्ठायाप्यरुंधतीं ॥२३॥ अथर्वणेऽददाच्छांतिं
ययायज्ञो वितन्यते । विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदारान् समलालयत् ॥२४॥ ततस्त ऋ
षयः क्षत्तः कृतदारा निमंत्र्य तं । प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाः स्वंस्वमाश्रममंडलं ॥२५॥ सचावतीर्णं
त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभं ॥ विविक्तमुपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥२६॥ कर्दम उ॰ ॥ अहोपा
नां५ पच्यमानानां निरये स्वैरमंगलैः ॥ कालेन भूयसा नूनं प्रसीदंतीह देवताः ॥२७॥ बहुज
न्म४ न्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना ॥ द्रष्टुं यतंते यतयः शून्यागारेषु यत्पदं ॥२८॥ सए
व भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः ॥ गृहेषु जातो ग्राम्याणां भक्तानां मानवर्धनः ॥३०॥ ता
न्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव । यानि यानि च रोचंते स्वजनानामरूपिणः ॥३१॥
त्वां सूरिभिस्तत्वबुभुत्सयाद्धा सदाभिवादार्हणपादपीठं । ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोध
यः स्वानां पक्षपोषकः ॥ स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोसि मे गृहे ॥ चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं ३

तृ॰ स्कं॰ ७४

वीर्यश्रियांपूर्तमहंप्रपद्ये॥ ३१॥ परंप्रधानंपुरुषंमहांतंकालंकविंत्रिवृतंलोकपा
लं॥ आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचंस्वछंदशक्तिंकपिलंप्रपद्ये॥ ३२॥ आस्माभिपृछे
ऽद्यपतिंप्रजानांत्वयावतीर्णर्णउताप्तकामः। परिव्रजत्पदवीमास्थितोहंचरि
ष्येत्वांहृदियुंजन्विशोकः॥ ३३॥ श्रीभगवानुवाच॥ मयाप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौ
किके। अथाजनिमयातुभ्यंयदवोचमृतंमुने॥ ३४॥ एतन्मेजन्मलोकेस्मिन्मुमुक्षू मु ७४
णांदुराशयात्॥ प्रसंख्यानायतत्वानांसंमतायात्मदर्शने॥ ३५॥ एषआत्मपथोव्य
क्तःकालेनभूयसा॥ तंप्रवर्त्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृतं॥ ३६॥ गछकामंमयापृष्टो
मयिसंन्यस्तकर्मणा॥ जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभज॥ ३७॥ मामात्मानंस्वयं
ज्योतिःसर्वभूतगुहाशयं॥ आत्मन्येवात्मनावीक्ष्यविशोकोभयमृछसि॥ ३८॥ मात्रआध्यात्मि

वैत्मना

चौ

कींविद्यांशमनींसर्वकर्मणां। वितरिष्येयदाचासौभयंचातितरिष्यति॥ ३९॥ मैत्रेयउ॰॥ एवंस
मुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः॥ दक्षिणीकृत्यतंप्रीतोवनमेवजगामह॥ ४०॥ व्रतंस
आस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः॥ निःसंगोव्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः॥ ४१॥
मनोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरं॥ गुणावभासेविगुणएकभक्त्यानुभाविते॥ ४२॥
निरहंकृतिर्निर्ममश्चनिर्द्वंद्वःसमदृक्स्वदृक्॥ प्रत्यक्प्रशांतधीर्धीरःप्रशांतोर्मिरिवोदधि
॥ ४३॥ वासुदेवेभगवतिसर्वज्ञेप्रत्यगात्मनि॥ परेणभक्तिभावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः॥
॥ ४४॥ आत्मानंसर्वभूतेषुभगवंतमवस्थितं॥ अपश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचात्मनि॥ ४५
इछाद्वेषविहीनेनसर्वत्रसमचेतसा॥ भगवद्भक्तियुक्तेनप्राप्ताभागवतीगतिः॥ ४६॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेचतुर्विंशोध्यायः॥ २४॥

भा.मू.
७५

शौनक उ०॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया॥ जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञ
प्तये नृणां॥१॥ नह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनां॥ विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि
तृप्यंति मेऽसवः॥२॥ यद्यद्विधत्ते भगवान्स्वछंदात्मात्ममायया॥ तानि मे श्रद्दधान
स्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय॥३॥ सूत उ०॥ द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा॥ प्राहेदं
विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः॥४॥ मैत्रेय उ०॥ पितरि प्रस्थितेरण्यं मातुः प्रि ७५
२४ य चिकीर्षया॥ तस्मिन्बिंदुसरेवात्सीद्भगवान्कपिलः किल॥५॥ तमासीनमकर्मा
णं तत्त्वमार्गाग्रदर्शनं॥ स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः॥६॥ देवहूतिरु० निर्वि
ण्णा नितरां भूमन्नसदिंद्रियतर्षणात्॥ येन संभाव्यमानेन प्रपन्नांधं तमः प्रभो
॥७॥ तस्य त्वं तमसोंधस्य दुःपारस्याद्य पारगं॥ सच्चक्षुर्जन्मनामंते लब्धं मे त्वदनुग्र

५२

हात्॥८॥ य आद्यो भगवान्पुंसामीश्वरो वै भवान्किल॥ लोकस्य तमसांधस्य चक्षुः
सूर्य इवोदितः॥९॥ अथमे देव संमोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि॥ योवग्रहोहं ममेतीत्येत
स्मिन्योजितस्त्वया॥१०॥ तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारं॥
जिज्ञासयाहं प्रकृतेः पुरुषस्य नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठं॥११॥ मैत्रेय उ० इति
स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्द्धनं॥ धियाभिनंद्यात्मवतां स
तां गतिर्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः॥१२॥ श्रीभगवानु०॥ योग आध्यात्मिकः
पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे॥ अत्यंतोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च॥१३॥ तमि
मं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे॥ ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वांगनैपुणं
॥१४॥ चेतः खल्वस्य बंधाय मुक्तये चात्मनो मतं॥ गुणेषु सक्तं बंधाय रतं वा पुं २१

सि विमुक्तये ॥१५॥ अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ॥ वीतं यदा मनः
रु.मू. ७६ शुद्धमदुःखमसुखं समं ॥१६॥ तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं । निरंतरं स्वयं
ज्योतिरणिमानमखंडितं ॥१७॥ ज्ञानवैराग्ययोगेन भक्तियुक्तेन चात्मना । परिपश्य
त्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसं ॥१८॥ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि
॥ सदृशोऽस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥१९॥ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कव
यो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं ॥२०॥ तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः ७६
सर्वदेहिनां । अजातशत्रवः शांताः साधवः साधुभूषणाः ॥२१॥ मय्यनन्येन भा
वेन भक्तिं कुर्वंति ये दृढां । मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः ॥२२॥
मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वंति कथयंति च । तपंति विविधास्तापा नैतान्

मद्गतचेतसः ॥२२॥ त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः ॥ संगस्तेष्वथ
ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते ॥२३॥ सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवंति हृत्कर्ण
रसायनाः कथाः । तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति
॥२४॥ भक्त्या पुमान् जातविराग ऐंद्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया ॥ चित्तस्य
यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ॥२५॥ असेवयायं प्रकृतेर्गुणा
नां ज्ञानेन वैराग्यविजृंभितेन । योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमि
हावरुंधे ॥२६॥ देवहूतिरुक्त ॥ काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ॥ यया
पदं ते निर्वाणमंजसान्वाश्नवा अहं ॥२७॥ यो योगो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयो
दितः ॥ कीदृशः कति चांगानि यतस्तत्त्वावबोधनं ॥२८॥ तदेतन्मे विजानीहि यथा

त॰ मू॰ हमंदधीर्हरे ।। सुखंबुध्येयंदुर्बोधंयोषा भवदनुग्रहात् ।।२९ मैत्रेय उ० ।। विदित्वार्थं
७१ कपिलोमातुरित्थंजातस्नेहोयत्रतन्वाभिजातः ।। तत्वाम्नायंयत्प्रवदंतिसांख्यंप्रो
वाचवैभक्तिवितानयोगं ।।३०।। श्रीभगवानुवाच ।। देवानांगुणलिंगानामानुश्रावि
ककर्मिणां ।। सत्वएवैकमनसोवृत्तिःस्वाभाविकीतुया ।।३१।। अनिमित्ताभागवतीभक्ति
सिद्धेर्गरीयसि ।। जरयत्याशुयाकोशंनिगीर्णमनलोयथा ।।३२।। नैकात्मतांमेस्पृहयं ७१
तिकेचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहाः ।। येन्योन्यतोभागवताःप्रसज्यसभाजयंतेमम
पौरुषाणि ।।३३।। पश्यंतितेमेरुचिराण्यंबसंतःप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।। रूपाणि
दिव्यानिवरप्रदानिसाकंवाचंस्पृहणीयांवदंति ।।३४।। तैर्दर्शनीयावयवैरुदारवि
लासहासेक्षितवामसूक्तैः ।। हृतात्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिछतोमेगतिमण्वींप्रयुं एवं १
क्ते ।।३५।।

अथोविभूतिंममंमायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तं ।। श्रियंभागवतींवास्पृ
हयंतिभद्रांपरस्यमेतेश्नुवतेतुलोके ।।३६ नकर्हिचिन्मत्पराःशांतरूपेनंक्ष्यंतिनो
मेनिमिषोलेढिहेतिः ।। येषामहंप्रियआत्मासुतश्चसखागुरुःसुहृदोदैवमिष्टं ।।३७
इमंलोकंतथैवामुमात्मानमुभयायिनं ।। आत्मानमनुयेचेहयेरायःपशवोगृहाः ।।
।।३८।। विसृज्यसर्वानन्यांश्चमामेवंविश्वतोमुखं ।। भजंत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरति नू ५
पारये ।।३९।। नान्यत्रमद्भगवतःप्रधानपुरुषेश्वरात् ।। आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रं
निवर्तते ।।४०।। मद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतिमद्भयात् ।। वर्षतींद्रोदहत्यग्निर्मृत्युश्च
रतिमद्भयात् ।।४१।। ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः ।। क्षेमायपादमूलंमेप्रवि
शंत्यकुतोभयं ।।४२।। एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांनिःश्रेयसोदयः ।। तीव्रेणभक्ति

र.भू. योगेन मनोमय्यर्पितं स्थिरं ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीय
१८ स्कंधे कपिलोपाख्याने भक्तियोगोनाम पंचविंशोध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्वानां लक्षणं पृथक् ॥ यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृ
तैर्गुणैः ॥ १ ॥ ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनं ॥ यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयं
ग्रंथिभेदनं ॥ २ ॥ अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥ प्रत्यग्धामा स्वयंज्योति
र्विश्वं येन समन्वितं ॥ ३ ॥ स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ॥ यदृच्छयैवो १८
पगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ ४ ॥ गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ॥ विलो
क्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥ ५ ॥ एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ॥ कर्म
सु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ६ ॥ तदस्य संसृतिर्बंधः ॥ पारतंत्र्यं च तत्कृतं ॥

भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ७ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं
विदुः ॥ भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परं ॥ ८ ॥ देवहूतिरु ॥ प्रकृतेः पुरुष
स्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ॥ ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकं ॥ ९ ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं ॥ प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् विशेष ४
५ सि ॥ १० ॥ पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा ॥ एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधा
निकं विदुः ॥ ११ ॥ महाभूतानि पंचैव भूरापोग्निर्मरुन्नभः ॥ तन्मात्राणि च तावं
ति गंधादीनि मतानि मे ॥ १२ ॥ इंद्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिका ॥ वाक्
करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ॥ १३ ॥ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्म
कं ॥ चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥ १४ ॥ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगु स१

व१

तृ॰स्कं॰ ७९

णस्पृहः॥ संनिवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पंचविंशकः॥१५॥ प्रभावं पौरुषं
प्राहुः कालमेके यतो भयं॥ अहंकारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः॥
१६॥ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि॥ चेष्टा यतः स भगवान्का
ल इत्युपलक्षितः॥१७॥ अंतः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः॥ समन्वेत्ये
ष सत्वानां भगवानात्ममायया॥१८॥ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमा
न्॥ आधत्त वीर्यं साऽसूत महत्तत्वं हिरण्मयं॥१९॥ विश्वमात्मगतं व्यंजन्कूटस्थो ७९
जगदंकुरः॥ स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः॥२०॥ यत्तत्सत्वगुणं स्वच्छं शां
तं भगवतः पदं॥ यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकं॥२१॥ स्वच्छत्वमविका
रित्वं शांतत्वमिति चेतसः॥ वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा॥२२॥ म

तृ॰

हत्तत्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात्॥ क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समप
द्यत॥२३॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः॥ मनसश्चेंद्रियाणां च भूतानां मह
तामपि॥२४॥ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते॥ संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेंद्रि
यमनोमयं॥२५॥ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणं॥ शांतघोरविमूढत्व
मिति वा स्यादहंकृतेः॥२६॥ वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्वमजायत॥ यत्संक
ल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसंभवः॥२७॥ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणाम
धीश्वरं॥ शारदेंदीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः॥२८॥ तैजसात्तु विकुर्वाणा
द्बुद्धितत्वमजायत॥ द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः॥२९॥ संशयोथ विप
र्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च॥ स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक्॥३०॥ तैजसा

३.भा. निंद्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः॥ प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता॥
८०॥ ॥३१॥ तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात्॥ शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रो
त्रं च शब्दगं॥३२॥ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च॥ तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं मात्र ३
कवयो विदुः॥३३॥ भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरंतरमेव च॥ प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वं न ८०
भसो वृत्तिलक्षणं॥३४॥ नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः॥ स्पर्शोऽभवत्ततो
वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च संग्रहः॥३५॥ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च॥ एतत्स्पर्श तृ
स्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः॥३६॥ चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः॥ स वा
र्वेंद्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणं॥३७॥ वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभू
त्॥ समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलंभनं॥३८॥ द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमे

व च॥ तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः॥३९॥ द्योतनं पचनं पानमदनं हिमम
र्दनं॥ तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च॥४०॥ रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैव
चोदितात्॥ रसमात्रमभूत्तस्मादंभो जिह्वा रसग्रहः॥४१॥ कषायो मधुरस्तिक्तः क
ट्वम्ल इति नैकधा॥ भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते॥४२॥ क्लेदनं पिंडनं
पाप तृप्तिः प्राणनाप्यायनोंदनं॥ तापापनोदो भूयस्त्वमंभसो वृत्तयस्त्विमाः॥४३॥ रसमा
त्राद्विकुर्वाणादंभसो दैवचोदितात्॥ गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गंधगः॥ गं:४
दृ३ ॥४४॥ करंभपूतिसौरभ्यशांतोग्राम्लादिभिः पृथक्॥ द्रव्यावयववैषम्याद्गंध एको वि तृ३
भिद्यते॥४५॥ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणं॥ सर्वसत्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृ
त्तिलक्षणं॥४६॥ नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते॥ वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य

तृ१ तृ१

तृ·भू· ८१ सघ्राण उच्यते ॥४७॥ वायोर्गुणविशेषोर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः। तेजोगुणविशेषोर्थो य
स्य तच्चक्षुरुच्यते ॥४८॥ अंभोगुणविशेषोर्थो यस्य तद्रसनं विदुः। परस्मिन्दृश्यते
तृ३ धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्वयात् ॥४९॥ अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते। एतान्य
संहत्य यदा महदादीनि सप्त वै ॥५०॥ कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत्।
ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनं ॥५१॥ उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ वि ८१
राट्। एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः ॥५२॥ तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतै
र्बहिः। यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ॥५३॥ हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय स
लिलेशयात्। तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभिदे खं ॥५४॥ निरभिद्यतास्य प्रथमं मु
खं वाणी ततोऽभवत्। वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ॥५५॥ घ्राणाद्वायुरभि

द्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः। तस्मात्सूर्योऽव्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ॥५६॥ निर्बि
भिदे विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः। तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः ॥५७॥
रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदं। गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयं
करः ॥५८॥ हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट्। पादौ च निरभिद्येतां ग
तिस्ताभ्यां ततो हरिः ॥५९॥ नाड्योऽस्य निरभिद्यंत ताभ्यो लोहितमाभृतं। नद्यस्ततः
समभवन्नुदरं निरभिद्यत ॥६०॥ क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत्।
अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितं ॥६१॥ मनसश्चंद्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गि
रां पतिः। अहंकारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ॥६२॥ एते ह्यभ्युत्थिता दे
वा नैवास्योत्थापनेऽशकन्। पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् ॥६३॥ व

भा.पु.३ पृथ्वी चासुरं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ प्राणेनानासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विरा
ट् ॥६३॥ अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नो
दतिष्ठत्ततो विराट् ॥६४॥ त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ रेतसा
शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥६५॥ गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा वि
राट् ॥ हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥६६॥ विष्णुर्गत्येव चरणौ नोद ६८
तिष्ठत्ततो विराट् ॥ नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥६७॥ क्षुत्तृड्भ्यामु
दरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥
६८॥ बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठ
त्ततो विराट् ॥७०॥ चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा ॥ विराट् तदैव पुरुषः

सलिलादुदतिष्ठत ॥७१॥ यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः ॥ प्रभवन्ति विना
येन नोत्थापयितुमोजसा ॥७२॥ तमस्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया ॥ भक्त्या
विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत् ॥७३॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृ
तीयस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्य
३पु ते प्राकृतैर्गुणैः ॥ अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥१॥ स एष यर्हि प्रकृ
तेर्गुणेष्वभिविषज्जते ॥ अहंक्रियाविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्यते ॥२॥ न्य४
तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः ॥ प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्र
योनिषु ॥३॥ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य
स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥४॥ अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि ॥ भक्तियो

गेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशं ॥५॥ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धयान्वितः ॥
३·भू मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ॥६॥ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ॥
८३ ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण महीयसा ॥७॥ यदृच्छयोपस्थितेन संतुष्टो मितभुङ्मु
निः ॥ विविक्तशरणः शांतो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥८॥ सानुबंधे च देहेस्मिन्नकु
र्वन्नसदाग्रहं ॥ ज्ञानेन दृष्टतत्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥९॥ निवृत्तबुध्यवस्थानो
दूरीभूतान्यदर्शनः ॥ उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् ॥१०॥ मुक्तलिंगं
सदाभासमसति प्रतिपद्यते ॥ सतो बंधुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयं ॥११॥ यथा
जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ॥ स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थि ८३
तः ॥१२॥ एवं त्रिवृदहंकारो भूतेंद्रियमनोमयैः ॥ स्वाभासैर्लक्षितोनेन सदाभासे

न सत्यदृक् ॥१३॥ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया ॥ लीनेष्वसति यस्तत्र वि
निद्रो निरहंक्रियः ॥१४॥ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा ॥ नष्टेहंकरणे द्रष्टा
नष्टवित्त इवातुरः ॥१५॥ एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते ॥ साहंकारस्य द्रव्यस्य
योवस्थानमनुग्रहः ॥१६॥ देवहूतिरुवाच ॥ पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुंचति कर्हिचित् ॥
अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो ॥१७॥ यथा गंधस्य भूमेश्च न भावो व्यति
रेकतः ॥ अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च ॥१८॥ अकर्तुः कर्मबंधोयं पुरुषस्य
यदाश्रयः ॥ गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथं ॥१९॥ क्वचित्तत्वावमर्शेन निवृत्तं भ
यमुल्बणं ॥ अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥२०॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनिमित्त
निमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ॥ तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरं ॥२१॥ ज्ञानेन

तृ·स्कं·
८४

दृष्टतत्वेनवैराग्येणबलीयसा।तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना॥२२॥प्रकृ
तिःपुरुषस्येहदह्यमानात्वहर्निशं।तिरोभवित्रीशनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः॥२३॥
भुक्तभोगापरित्यक्तादृष्टदोषाचनित्यशः।नेश्वरस्याशुभंधत्तेस्वेमहिम्निस्थि
तस्यच॥२४॥यथाह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थभृत्।सएवप्रतिबुद्धस्यनैव
मोहायकल्पते॥२५॥एवंविदिततत्वस्यप्रकृतिर्मयिमानसं।युंजतोनापकुरुत
आत्मारामस्यकर्हिचित्॥२६॥यदेवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना।सर्वत्रजा
तवैराग्यआब्रह्मभुवनान्मुनिः॥२७॥मद्भक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसा ८४
।निःश्रेयसंस्वसंस्थानंकैवल्याख्यंमदाश्रयं॥२८॥प्राप्नोतीहांजसाधीरःस्वदृशाछि
न्नसंशयः॥यद्गत्वाननिवर्त्तेतयोगीलिंगविनिर्गमे॥२९॥यदानयोगोपचितासु

चेतोमायासुसिद्धस्यविषज्जतेंग॥अनन्यहेतुष्वथमेगतिःस्यादात्यंतिकीयत्रनमृ
त्युहासः॥३०॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तविंशोध्यायः॥
॥श्रीभगवानुवाच॥ योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्यनृपात्मजे॥मनोयेनैवविधि
नाप्रसन्नंयातिसत्पथं॥१॥स्वधर्माचरणंशक्त्याविधर्माच्चनिवर्त्तनं।दैवाल्लब्धे
नसंतोषआत्मविच्चरणार्चनं॥२॥ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्चमोक्षधर्मरतिस्तथा।मित
मेध्यादनंशश्वद्विविक्तक्षेमसेवनं॥३॥अहिंसासत्यमस्तेयंयावदर्थपरिग्रहः॥ब्र
ह्मचर्यंतपःशौचंस्वाध्यायःपुरुषार्चनं॥४॥मौनंसदासनजयःस्थैर्यंप्राणजयःश
नैः॥प्रत्याहारश्चेंद्रियाणांविषयान्मनसाहृदि॥५॥धिष्ण्यानामेकदेशेनमनसाप्रा
णधारणं॥वैकुंठलीलाभिध्यानंसमाधानंतथात्मनः॥६॥एतैरन्यैश्चपथिभि

मनो दुस्समसत्पथं बुध्या युंजीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतंद्रितः ॥७॥ शुचौ देशे प्रति
तृ॰ स्कं॰ ष्ठाप्य विजितासन आसनं ॥ तस्मिन्स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ।
८५ ॥८॥ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः ॥ प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थि
रमचंचलं ॥९॥ मनश्चिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः ॥ वाय्वग्निभ्यां यथा लो त्रि४
हं ध्मातं त्यजति वै मलं ॥१०॥ प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषान् ॥ प्र
हरे॰ त्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥११॥ यदा मनः स्वं विरजं योगेन सु ८५
समाहितं ॥ काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः ॥१२॥ प्रसन्नवदनांभोजं
पद्मगर्भारुणेक्षणं ॥ नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरं ॥१३॥ लसत्पं
कजकिंजल्कपीतकौशेयवाससं ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरं ॥

॥१४॥ मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया ॥ परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरं ॥
कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयांभोजविष्टरं ॥ दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्द्धनं
॥१६॥ कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करं ॥ अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकन
मस्कृतं ॥१७॥ संतं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरं ॥ ध्यायेद्देवं समग्रांगं यावन्न च्य
वते मनः ॥१८॥ स्थितं व्रजंतमासीनं शयानं वा गुहाशयं ॥ प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्ध
भावेन चेतसा ॥१९॥ तस्मिन्लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितं ॥ विलक्ष्यैकत्र संयु तृ४
ज्यादंगे भगवतो मुनिः ॥२०॥ संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदं वज्रांकुशध्वजसरोरु
हलांछनाढ्यं ॥ उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारं तृ२
॥२१॥ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ॥

२·भू· धृत्तेर्मनः शमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविंदं ।२२। जानुद्वयं जल
जलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवंदितया विधातुः ।२३। ऊर्वोर्निधाय करपल्ल
८६ वरोचिषा यत् संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ।२४। ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमा
नावोजोनिधी अतसीकुसुमावभासौ ।। व्यालंबिपीतवरवाससि वर्तमानकांचीक
लापपरिरंभि नितंबबिंबं ।२५। नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधि
षणाखिललोकपद्मं ।। व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद्द्वयं विशदहार
मयूखगौरं ।२६। वक्षोधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृति ८६
मादधानं ।२७। कंठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृ
तस्य ।२८। बाहूंश्च मंदरगिरेः परिवर्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपाला

न् ।। संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजः शंखं च तत्करसरोरुहराजहंसं ।२९। कौमोद
कीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ।। मालां मधुव्रत
३२ वरूथगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कंठे ।३०। भृत्यानुकंपितधिये
ह गृहीतमूर्तेः संचिंतयेद्भगवतो वदनारविंदं । यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गिते
न विद्योतितामलकपोलमुदारनासं ।३१। यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमा
नं भूत्या स्वया कुटिलकुंतलवृंदजुष्टं । मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्याये
न्मनोमयमतंद्रितमुल्लसद्भ्रु ।३२। तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्र
योपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः । स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चि
रं विततभावनया गुहायां ।३३। हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागर

विशोभणमलुखारं ॥ संमोहनाय रचितं निजमायया स्य भ्रूमंडलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ॥३१॥
तृ॰स्कं॰ ८१ ॥ ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्ति ॥ ध्यायेत्स्वदेह तृ२
कुहरे वसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ॥३२॥ एवं हरौ भगवति प्रतिल
ब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् ॥ औत्कंठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि
चित्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते ॥३३॥ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः
सहसा यथार्चिः ॥ आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः । ८१
॥३४॥ सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये ॥ हेतुत्व
मप्यसतिकर्त्तरि दुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥३५॥ देहं च तं न चरमः न२
स्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं ॥ दैवादुपेतमथ दैववशादपे

तं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ॥३६॥ देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभ
कं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ॥ तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते
प्रतिबुद्धवस्तुः ॥३७॥ यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते ॥ अप्यात्मत्वेनाभिम
ताद्यथाग्निः पृथगुल्मुकात् ॥३८॥ भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् ॥ आत्मा
तथा पृथग्द्रष्टा भगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ॥३९॥ सर्वे चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ भूतेषु
ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मतां ॥४०॥ स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नानाप्रतीयते
॥ योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ॥४१॥ तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदस
दात्मिकां ॥ दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥४२॥ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे तृतीयस्कंधे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥ देवहूतिः ॥ लक्षणं महदा·

रु.भू. दीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकं ॥१॥ सांख्येषु क- स्कं३
८८ थितं यद्यन्मूलं तत्प्रचक्षते ॥ भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो ॥२॥ विरागो ये-
न पुरुषो भगवन् सर्वतो भवेत् ॥ आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः ॥३॥
कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य च ॥ स्वरूपं बत कुर्वंति यद्धेतोः कुशलं जनाः ॥४॥
लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये ॥ श्रांतस्य कर्मस्वनु-
विद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ॥५॥ मैत्रेय उ० ॥ इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं ८८
प्रतिनंद्य महामुनिः ॥ आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः ॥६॥ श्रीभगवानु-
भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते ॥ स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो वि-
भिद्यते ॥७॥ अभिसंधाय यो हिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा ॥ संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि

कुर्यात्स तामसः ॥८॥ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा ॥ अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भा-
वः स राजसः ॥९॥ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं ॥ यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः ८२
स सात्विकः ॥१०॥ मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ॥ मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगां-
भसोंबुधौ ॥११॥ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं ॥ अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पु-
रुषोत्तमे ॥१२॥ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ॥ दीयमानं न गृह्णंति विना मत्से-
वनं जनाः ॥१३॥ स एव भक्तियोगाख्य आत्यंतिक उदाहृतः ॥ येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोप-
पद्यते ॥१४॥ निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ॥ क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिं-
स्रेण नित्यशः ॥१५॥ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः ॥ भूतेषु मद्भावनया
सत्वेनासंगमेन च ॥१६॥ महतां बहुमानेन दीनानामनुकंपया ॥ मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु

३.स्कं यमेननियमेनच॥१७॥अध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्चमे॥आर्जवेनार्यसंगे
८९ ननिरहंक्रिययातथा॥१८॥मद्धर्मीचरणैरेतैर्नवेसंशुद्धआशयः॥पुरुषस्यांजसाभ्ये
तिश्रुतमात्रगुणंहिमां॥१९॥यथावातरथोघ्राणमावृंक्तेगंधआशयात्॥एवंयोग
रतंचेतआत्मानमधिकारयेत्॥२०॥अहंसर्वेषुभूतेषुभूतात्मावस्थितःसदा॥तमव
ज्ञायमांमर्त्यःकुरुतेर्चाविडंबनं॥२१॥योमांसर्वेषुभूतेषुसंतमात्मानमीश्वरं॥हित्वार्चां
भजतेमौढ्याद्भस्मन्येवजुहोतिसः॥२२॥द्विषतःपरकायेमांमानिनोभिन्नदर्शिनः॥भूते
षुबद्धवैरस्यनमनःशांतिमृच्छति॥२३॥अहमुच्चावचैर्द्रव्यैःक्रिययोत्पन्नयानघे॥नै ८२
वतुष्येऽर्चितोर्चायांभूतग्रामावमानिनः॥२४॥अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरंमांसक
र्मकृत्॥यावन्नवेदस्वहृदिसर्वभूतेष्ववस्थितं॥२५॥आत्मनश्चपरस्यापियःकरोत्यंत

रोदरं॥तस्यभिन्नदृशोमृत्युर्विदधेभयमुल्बणं॥२६॥अथमांसर्वभूतेषुभूतात्मानंकृ
३२ तालयं॥अर्हयेद्दानमानाभ्यांमैत्र्याभिन्नेनचक्षुषा॥२७॥जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततः
प्राणभृतःशुभे॥ततःसचित्ताःप्रवरास्ततश्चेंद्रियवृत्तयः॥२८॥तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यः
प्रवरारसवेदिनः॥तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः॥२९॥रूपभेदविदस्त
त्रततश्चोभयतोदतः॥तेषांबहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात्॥३०॥ततोवर्णा
श्चचत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः॥ब्राह्मणेषुचवेदज्ञोह्यर्थज्ञोभ्यधिकस्ततः॥३१॥अर्थ
ज्ञात्संशयछेत्ताततःश्रेयान्स्वकर्मकृत्॥मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः॥३२
तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः॥मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसंन्यस्तक
र्मणः॥३३॥नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात्॥मनसैतानिभूतानिप्रणमे

तृ॰स्कं॰ बहुमानयन्॥३४॥ ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति॥ भक्तियोगश्च योगश्च
॥९०॥ मयामानव्युदाहृतः॥३५॥ ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत्॥ एतद्भगवतो
रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः॥३६॥ परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्मविचेष्टितं॥ रूपभेदास्पदं
दिव्यं काल इत्यभिधीयते॥३७॥ भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयं॥ योंतः प्र
विश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः॥३८॥ स विष्ण्वाख्योधियज्ञोसौ कालः कलयतां प्रभुः॥ स्कं॰३
न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बांधवः॥३९॥ आविशत्यप्रमत्तोसौ प्रमत्तं जनमंत ९०
कृत्॥ यद्भयाद्वाति वातोयं सूर्यस्तपति यद्भयात्॥४०॥ यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भा
ति यद्भयात्॥ यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह॥४१॥ स्वे स्वे काले भिगृह्णं
ति पुष्पाणि फलानि च॥ स्रवंति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः॥४२॥ अग्निरिंधे
च

सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात्॥ नभो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः॥४३॥ लो
कं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभिरावृतं॥ गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात्
॥ वर्तंतेनुयुगं येषां वश एतच्चराचरं॥ सोनंतोंतकरः कालोनादिरादिकृदव्ययः॥
जनं जनेन जनयन् मारयन्मृत्युनांतकः॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे तृती
यस्कंधे एकोनत्रिंशोध्यायः॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुवि
क्रमं॥ काल्यमानोपि बलिनो वायोरिव घनावलिः॥१॥ यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सु
खहेतवे॥ तं तं धुनोति भगवान्पुमान्शोचति यत्कृते॥२॥ यदध्रुवस्य देहस्य सा
नुबंधस्य दुर्मतिः॥ ध्रुवाणि मन्यते मोहाद्गृहक्षेत्रवसूनि च॥३॥ जंतुर्वै भव एतस्मि
न् यां यां योनिमनुव्रजेत्॥ तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते॥४॥ नरकस्थो

तृ॰ मृ॰ ९१ पि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिछति ॥ नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ॥ ५ ॥ आत्म
जायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु ॥ निरूढमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ॥ ६ ॥ संदह्य
मानसर्वांगएषामुद्वहनाधिना ॥ करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ॥ ७ ॥ आक्षिप्तात्मे
द्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया ॥ रहोरचितयालापैः शिशूनां कलभाषिणां ॥ ८ ॥ गृहेषु
कूटधर्मेषु दुःखतंत्रेष्वतंद्रितः ॥ कुर्वन्दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥ ९ ॥ अ
र्थैरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् ॥ पुष्णाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्यधः स्वयं ९१
॥ १० ॥ वार्तायां लुप्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः ॥ लोभाभिभूतो निःसत्वः परार्थे
कुरुते स्पृहां ॥ ११ ॥ कुटंबभरणाकल्पो मंदभाग्यो वृथोद्यमः ॥ श्रिया विहीनः कृपणो
ध्यायन्श्वसिति मूढधीः ॥ १२ ॥ एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तदा ॥ नाद्रियंते यथा

पूर्वं कीनाशा इव गोजरं ॥ १३ ॥ तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयंभृतैः ॥ जरयोत्तवैरू पा॰ १
प्यो मरणाभिमुखो गृहे ॥ १४ ॥ आस्तेवमत्योपन्यस्तं गृहपाल इवाहरन् ॥ आमयाव्यप्र
तो॰ २ दीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ १५ ॥ वायुनोत्क्रमतोत्तारः कफसंरुद्धनाडिकः ॥ काश
श्वासकृतायासः कंठे घुरघुरायते ॥ १६ ॥ शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्वबंधुभिः ॥
वाच्यमानोपि न ब्रूते कालपाशवशं गतः ॥ १७ ॥ एवं कुटंबभरणे व्यापृतात्माजितेंद्रि
यः ॥ म्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयास्तधीः ॥ १८ ॥ यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्ष
णौ ॥ स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुंचति ॥ १९ ॥ यातनादेह आवृत्य पाशैर्ब
द्ध्वा गले बलात् ॥ नयतो दीर्घमध्वानं दंड्यं राजभटा यथा ॥ २० ॥ तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्ज
नैर्जातवेपथुः ॥ पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोघं स्वमनुस्मरन् ॥ २१ ॥ क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदव

नलानिलैः संतप्यमानः पथि तप्तवालुके॥ कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडितश्चलत्यश

तृ.भा. शक्तोपि निराश्रमोदके॥२२॥ तत्र तत्र पतन् श्रांतो मूर्छितः पुनरुत्थितः॥ पथा पापीयसा

९२ नीतस्तरसा यमसादनं॥२३॥ योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वनः॥ त्रिभिर्मुहूर्तै

र्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः॥२४॥ आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः॥ आ

त्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोपि वा॥२५॥ जीवतश्चांत्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसाद ९२

ने॥ सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसं॥२५॥ कृंतनं चावयवशो गजादिभ्यो भि

दापनं॥ पातनं गिरिशृंगेभ्यो रोधनं चांबुगर्तयोः॥२६॥ यास्तामिस्रांधतामि

स्रा रौरवाद्याश्च यातनाः॥ भुंक्ते नरो वा नारी वा मिथः संगेन निर्मिताः॥२७॥ अत्रैव

नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते॥ या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः॥२८॥ ॥

एवं कुटुंबं बिभ्राण उदरंभर एव वा॥ विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुंक्ते तत्फलमीदृशं॥३०॥ ए

कः प्रपद्यते ध्वांतं हित्वेदं स्वकलेवरं॥ कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृतं॥३१॥ दैवे

नासादितं तस्य शमलं निरये पुमान्॥ भुंक्ते कुटुंबपोषस्य हृतवित्त इवातुरः॥३२॥ के

वलेन ह्यधर्मेण कुटुंबभरणोत्सुकः॥ याति जीवोंधतामिस्रं चरमं तमसः पदं॥३३॥

अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः॥ क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः त्र्य५

॥३४॥ ॥इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे त्रिंशोध्यायः॥३०॥ श्रीभगवानुवाच॥ कर्मणा दै

वनेत्रेण जंतुर्देहोपपत्तये॥ स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः॥१॥ कललं त्वे

करात्रेण पंचरात्रेण बुद्बुदं॥ दशाहेन तु कर्कंधुः पेश्यंडं वा ततः परं॥२॥ मासेन तु

शिरो द्वाभ्यां बाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः॥ नखलोमास्थिचर्माणि लिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः॥३॥ त्रि१

३.स्कं. चतुर्भिर्धातवः सप्त पंचभिः क्षुत्तृडुद्भवः ॥ षड्भिर्जरायुणावीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षि
९३ णे ॥४॥ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते ॥ शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते स जंतुर्जंतुसंभ
वे ॥५॥ कृमिभिः क्षतसर्वांगः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणं । मूर्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षु
धि४ धितैर्मुहुः ॥६॥ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः ॥ मातृभुक्तैरुपस्पृ
ष्टः सर्वांगोत्थितवेदनः ॥७॥ उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्च बहिरावृतः । आस्ते कृ
त्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ॥८॥ अकल्पः स्वांगचेष्टायां शकुंत इव पंजरे । ९३
तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्मजन्मशतोद्भवं ।९। स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं ना
म विंदते ॥ आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्धबोधोपि वेपितः ॥१०॥ नैकत्रास्ते सूतिवातै
र्विष्ठाभूरिव सोदरः ॥ नाथमान ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृतांजलिः ॥११॥ स्तुवीत तं

विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ॥ जीव उवाच ॥ तस्योपपन्नमवितुं जगदिच्छयात्तना
नातनोर्भुवि चलच्चरणारविंदं ॥ सोहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरद
र्श्यसतोनुरूपा ॥१२॥ यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्य मा
यां ॥ आस्ते विशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥१३॥ यः पंच
भूतरचिते रहितः शरीरे छन्नोऽयथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहं ॥ तेनाविकुंठमहिमान
मृषिं तमेनं वंदे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसं ॥१४॥ यन्माययोरुगुणकर्मनिबंध
र नेस्मिन्सांसारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेण ॥ नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं
युक्त्या कया महदनुग्रहमंतरेण ॥१५॥ ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवस्त्रैकालि
कं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः ॥ तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशम

र॰भू॰ नाथं भजेम॥१६॥देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनासृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृश
९४ तप्तदेहः॥ इच्छन्नितो विवसितुं गणयन्स्वमासान् निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन्नु क
दा वा॥१७॥ येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन। स्वेनै
व तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनाञ्जलिमस्य कुर्यात्॥१८॥ पश्यत्ययं
धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे। यत्सृष्टयासं तमहं पु
रुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतं॥ सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवा
सं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे॥ यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्या
मतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत्॥ तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आत्मान
माशु तमसः सुहृदात्मनैव॥ भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुपसा ९४

दितविष्णुपादः॥२१॥ कपिल उ०॥ एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः॥ सद्यः क्षि
पत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः॥२२॥ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वावाक्शिर आतुरः
॥ विनिःक्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः॥२३॥ पतितो भुव्यसृङ्मूत्रे विष्ठाभूरि
व चेष्टते॥ रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः॥२४॥ परच्छंदं न विदुषा पुष्यमा
णो जनेन सः॥ अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः॥२५॥ शायितोऽशुचिपर्यं
के जंतुः स्वेदजदूषिते॥ नेशः कंडूयनेंऽगानामासनोत्थानचेष्टने॥२६॥ तुदंत्यामत्वचं दं
शा मशका मत्कुणादयः॥ रुदंतं विगतज्ञानं कृमिकं कृमयो यथा॥२७॥ इत्येवं शैशवं
भुक्त्वा दुःखं पौगंडमेव च॥ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युः शुचार्पितः॥२८॥ सह
देहेन मानेन वर्द्धमानेन मन्युना॥ करोति विग्रहं कामी कामिष्वंताय चात्मनः॥२९॥ भूतैः

३.भा. पंचभिः राछ्दे देहे देहबुद्धिः सरुतः ॥ अहं ममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिं ॥३०॥ तद
६५ र्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिं ॥ योऽनुयाति ददत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ॥३१॥
यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः ॥ आस्थितो रमते जंतुस्तमो विशति पूर्वव
त् ॥३२॥ सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीर्ह्रीर्यशः क्षमा ॥ शमो दमो भगश्चेति यत्संगा
द्याति संक्षयं ॥३३॥ तेष्वशांतेषु मूढेषु खंडितात्मस्वसाधुषु ॥ संगं न कुर्याच्छोच्येषु योषि
त्क्रीडामृगेषु च ॥३४॥ न तथास्य भवेन्मोहो बंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथा पुंसो ६५
यथा तत्संगिसंगतः ॥३५॥ प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः ॥ रोहिद्भूतां सोऽन्व
६२ धावदृक्षरूपी हतत्रपः ॥३६॥ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु को न्वखंडितधीः पुमान् ॥ ऋषिं ना
रायणमृते योषिन्मय्येह मायया ॥३७॥ बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दि

६१

शां ॥ या करोति पदाक्रांतान्भ्रूविजृंभेण केवलं ॥३८॥ संगं न कुर्यात्प्रमदासु जा
तु योगस्य पारं परमारुरुक्षुः ॥ मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो वदंति यां निरयद्वा
रमस्य ॥३९॥ योपयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता ॥ तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः
कूपमिवावृतं ॥४०॥ यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीं ॥ स्त्रीत्वं स्त्रीसंगतः
प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदं ॥४१॥ तामात्मनो विजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकं ॥ दैवोप
सादितं मृत्युं मृगयोर्गायनं यथा ॥४२॥ देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् ३४
भुंजान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ॥४३॥ जीवो ह्यस्यानुगो देहो भूतेंद्रि
यमनोमयः ॥ तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु संभवः ॥४४॥ द्रव्योपलब्धिस्थान
स्य द्रव्येक्षायोग्यता यदा ॥ तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनं ॥४५॥ यथाक्ष्णोर्द्रव्या

था१

वयवदर्शनायोग्यता यदा॥ तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्दृष्टत्वायोग्यतानयोः॥४६॥ तस्मान्न का
त॰ भू॰ र्यः संत्रासो न कार्पण्यं न संभ्रमः॥ बुद्ध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसंगश्चरेदिह॥४७॥ सम्यग्दर्शन
९६ या बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया॥ मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरं॥४८॥ ॥इति
पु॰३ श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकत्रिंशोध्यायः॥ ॥कपिल उवाच॥ अथ यो गृह
मेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे॥ काममर्थं च धर्मांश्च दोग्धि भूयः पिपर्ति तान्॥१॥ स
चापि भगवद्धर्मात्काममूढः पराङ्मुखः॥ यजते क्रतुभिर्देवान्पितृंश्च श्रद्धयान्वितः॥ ९६
॥२॥ तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिः पितृदेवव्रतः पुमान्॥ गत्वा चांद्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्य
ति॥३॥ यदा चाहींद्रशय्यायां शेतेनंताशनो हरिः॥ तदा लोका लयं यांति त एते गृहमेधिनां
॥४॥ ये स्वधर्मान्न दुह्यंति धीराः कामार्थहेतवे॥ निःसंगा न्यस्तकर्माणः प्रशांताः शुद्धमेधसः॥

निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः॥ स्वधर्माख्येन सत्वेन परिशुद्धेन चेतसा॥
॥६॥ सूर्यद्वारेण ते यांति पुरुषं विश्वतोमुखं॥ परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनं
॥७॥ द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते॥ तावदध्यासते लोकं परस्य परचिंतकाः
॥८॥ क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः॥
अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयंभूः॥ ९॥ एवं प
रेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः॥ तेनैव साकममृतं पुरुषं
स्व३ पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः॥१०॥ अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयं
॥ श्रुतानुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि॥११॥ आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः
योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः॥१२॥ भेददृष्ट्याभिमानेन निःसंगेनापि क

र॰मू॰
६७

र्मणा॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभं॥१३॥ स संसृत्य पुनः काले कालेनेश्व
रमूर्त्तिना॥ जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते॥१४॥ ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च ते
पि धर्मविनिर्मितं॥ निषेव्य पुनरायांति गुणव्यतिकरे सति॥१५॥ ये त्विहासक्तम
नसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः॥ कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नसः॥१६॥ रजसा
कुंठमनसः कामात्मानोऽजितेंद्रियाः॥ पितॄन्यजंत्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः॥१७
त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः॥ कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्वि
षः॥१८॥ नूनं दैवेन निहता ये चाच्युतकथासुधां॥ हित्वा शृण्वंत्यसद्गाथाः पुरीषमिव ६७
विड्भुजः॥१९॥ दक्षिणेन पथार्यम्णः पितृलोकं व्रजंति ते॥ प्रजामनु प्रजायंते
श्मशानांतक्रियाकृतः॥२०॥ ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति॥ पतंति विवशा

दैवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः॥२१॥ तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनं॥ तद्गुणाश्र
यया भक्त्या भजनीयपदांबुजं॥२२॥ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः॥ जनय
त्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनं॥२३॥ यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विंद्रियवृत्तिभिः॥
न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियं विप्रियमित्युत॥२४॥ स तदैवात्मनात्मानं निःसंगं समद
र्शिनं॥ हेयोपादेयरहितमारूढं पदमीक्षते॥२५॥ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः
पुमान्॥ दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते॥२६॥ एतावानेव योगेन समग्रे
णेह योगिनः॥ युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसंगस्तु कृत्स्नशः॥२७॥ ज्ञानमेकं पराचीनै
रिंद्रियैर्ब्रह्म निर्गुणं॥ अवभात्यर्थरूपेण भ्रांत्या शब्दादिधर्मिणा॥२८॥ यथा मह
नहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधः स्वराट्॥ एकादशविधं तस्य वपुरंडं जगद्यतः॥२९॥ एत

तृ.स्कं ६८ द्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः॥ समाहितात्मा निःसंगो विरक्तः परिपश्य
ति॥३०॥ इत्येतत्कथितं गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनं॥ येनानुबुध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुष
स्य च॥३१॥ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः॥ द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छ
ब्दलक्षणः॥३२॥ यथेंद्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः॥ एको नानायते तद्वद्भ
गवान्शास्त्रवर्त्मभिः॥३३॥ क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायसंयमैः॥ आत्मे
द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणां॥३४॥ योगेन विविधांगेन भक्तियोगेन चैव हि॥ ध
र्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान्॥३५॥ आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च॥ ६८
ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक्॥३६॥ प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्वि
धं॥ कालस्य चाव्यक्तगतेर्योंतर्धावति जंतुषु॥३७॥ जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनि

र्मिताः॥ यास्वंग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः॥३८॥ नैतत्खलायोपदिशेन्नाविनी
ताय कर्हिचित्॥ न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च॥३९॥ न लोलुपायोप
दिशेन्न गृहारूढचेतसे॥ नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि॥४०॥ श्रद्दधा
नाय भक्ताय विनीतायानसूयवे॥ भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च॥४१॥
बहिर्जातविरागाय शांतचित्ताय दीयतां॥ निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रि
यः॥ य इदं शृणुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत्॥ यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति
पदवीं मम॥४२॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वात्रिंशोध्या
यः॥३२॥ ॥ मैत्रेय उ॥ एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री सा कर्दमस्य दयिता
किल देवहूतिः॥ विस्रस्तमोहपटलात मभिप्रणम्य तुष्टाव तत्त्वविषयांकितसिद्धि

उ०१ म१

इ०मू० ९६॥ भूमिं ॥१॥ देवहूतिरु० ॥ अथाप्यजोंतःसलिलेशयानं भूतेंद्रियार्थात्ममयं वपुस्ते ॥
गुणप्रवाहं सदशेषबीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः ॥२॥ स एव विश्वस्य भवा
न्विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ॥ सर्गाद्यनीहोवितथाभिसंधिरात्मेश्व
रोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ॥ स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् ॥
गा ॥ विश्वं युगांते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरंघ्रिपानः ॥४॥ त्वं देहतंत्रः प्रशमा
यपाप्मनां निदेशभाजां च विभो विभूतये ॥ यथावतारास्तव सूकरादयस्तथाय ९९
मप्यात्मपथोपलब्धये ॥५॥ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणा
दपि क्वचित् ॥ श्वादोपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ॥
॥६॥ अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान्यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यं ॥ तेपुस्तपस्ते

जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणंति ये ते ॥७॥ तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं
प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यं ॥ स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वंदे विष्णुं कपि
लं वेदगर्भं ॥८॥ मैत्रेय उ० ॥ ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् ॥ वाचा
क्लु४ विक्लवयेत्याह मातरं मातृवत्सलः ॥९॥ कपिल उ० ॥ मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्ये
नोदितेन मे ॥ आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि ॥१०॥ श्रद्धत्स्वैतन्मतं म
ह्यं जुष्टं यद्ब्रह्मवादिभिः ॥ येन मामभयं याया मृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ॥११॥ मैत्रेय उ० त
॥ इति प्रदर्श्य भगवान्सतीं तामात्मनो गतिं ॥ स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोनुमतो
ययौ ॥१२॥ सा चापि तनयोक्तेन योगमार्गेण योगयुक् ॥ तस्मिन्नाश्रम आपीडे
सरस्वत्याः समाहिता ॥१३॥ अभीक्ष्णावगाहकपिशान्जटिलान्कुटिलाल
ज

३.स्कं. काञ्याश्यामानं चीर्णेन तपसा बिभ्रती चीरपाटुरं॥१४॥ प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयो
१०० गविजृंभितं॥ स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं वैमानिकैरपि॥१५॥ पयःफेननिभाः शय्या
दांता रुक्मपरिच्छदाः॥ आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च॥१६॥ स्वच्छस्फटिक
कुड्येषु महामारकतेषु च॥ रत्नप्रदीपा आभांति ललनारत्नसंयुताः॥१७॥ गृहोद्यानं
कुसुमितं रम्यं बह्वमरद्रुमैः॥ कूजद्विहंगमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतं॥१८॥ यत्र विष्टप्र १००
मात्मानं विबुधानुचरा जगुः॥ वाप्यामुत्पलगंधिन्यां कर्दमेनोपलालितं॥१९॥
हित्वा तदीप्सिततममप्याखंडलयोषितां॥ किंचिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणात
रा॥२०॥ वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा॥ ज्ञाततत्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्स
ला॥२१॥ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिं॥ बभूवाचिरतो वत्स निस्पृहा तादृशे

गृहे॥ सा ध्यायंती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरं॥ सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिं
तया॥२३॥ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येन बलीयसा॥ युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्म
हेतुना॥२४॥ विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखं॥ स्वानुभूत्या तिरोभूतमाया
गुणविशेषणं॥२५॥ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये॥ निवृत्तजीवापत्ति
त्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृत्तिः॥२६॥ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा॥ न सस्मा
र तदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः॥२७॥ तद्देहः परतः पोष्योप्यकृशश्चाध्यसंभवात्
बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः॥२८॥ स्वांगं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गतांबरं॥
दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः॥२९॥ मैत्रेय उ०॥ एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचि सा र
रतः परं॥ आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवंतमवाप ह॥३०॥ तद्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्य

३.भा. विक्रतं॥ नाम्नासिद्धपदंयत्रसासंसिद्धिमुपेयुषी॥३१॥ तस्यास्तद्योगविधुतम
१०१ र्त्यमर्त्यमभूत्सरित्॥ स्रोतसांप्रवरासौम्यसिद्धिदासिद्धसेविता॥३२॥ कपिलोपि
महायोगीभगवान्पितुराश्रमात्॥ मातरंसमनुज्ञाप्यप्रागुदीचींदिशंययौ॥३३॥ सि
द्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः॥ स्तूयमानःसमुद्रेणदत्तार्हणनिकेतनः।
॥३४॥ आस्तेयोगंसमास्थायसांख्याचार्यैरभिष्टुतः॥ त्रयाणामपिलोकानामुपशां त्र५
त्यैसमाहितः॥३५॥ एतन्निगदितंतातयत्पृष्टोहंतवानघ॥ कपिलस्यचसंवादो
देवहूत्याश्चपावनः॥३६॥ यइदमनुशृणोतियोभिधत्तेकपिलमुनेर्मतमात्म १०१
योगगुह्यं॥ भगवतिकृतधीःसुपर्णकेतावुपलभतेभगवत्पदारविंदं॥३७॥ ॥
॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांतृतीयस्कंधेविदुरमैत्रे

३.भा. यसंवादेत्रयस्त्रिंशोध्यायः॥ ॥संवत् १७५८ वर्षेशाकेप्रवर्त्तमाने
१०२ माघमासेसितपक्षे ६ गुरौ लिखितमिति॥ ॥ श्री॥ श्री॥ ॥
मंगलंलेखकानांचपाठकानांचमंगलं॥ मंगलंसर्वजंतूनांमंगलंशिवमंगलं॥ श्री

१०२